

МИКОЛА ШУЛЬГА,

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

MYKOLA SHULGA,

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Principal Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

chebrec@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7763-7195>

Уяви та очікування в образах майбутнього

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.

Т. Шевченко

Ми живемо в реальності, що стрімко змінюється. Перед очима в нас, миттєво розгортаються і приголомшливий штучний інтелект, і всюдипроникна роботизація, за життя одного покоління вочевиднюється зміна клімату, значну частину країн охопило старіння населення, дедалі частіше нас атакують пандемії. Традиційні стратегії реагування на небезпечні явища та події полягали в тому, що вони ставали предметом глибокого і всебічного аналізу тоді, коли вже відбулися, сталися, або ж пошук виходу із кризи починався тоді, коли вона вже в розпалі. Такий тип реагування показав свою неадекватність сучасним суспільним умовам. Виникла нагальна потреба у зміні парадигми політики передбачення. Стало зрозумілим, що останнє має бути зорієнтоване на випередження, на завбачення невизначеного майбутнього. У зв'язку з цим великі надії покладаються на активізацію наукових досліджень прийдешнього. Науковий напрям, що вивчає соціальне майбутнє, яке вже присутнє у повсякденній передчуттєвій поведінці та в актах передбачення і прогнозування, пропонують називати усвідомленням майбутнього (Ahvenharjua, Minkkinena, Lalotb, 2018). Цей напрям перетинається з такою тематикою, як орієнтація на майбутнє і соціальні очікування.

Упродовж останніх кількох десятиліть у працях із соціології переважали концепції, в яких детермінантами сьогоденної поведінки суб'єкта вважалися феномени минулого, соціальний спадок: класове походження, соціальний

Цитування: Шульга, М. (2025). Уяви та очікування в образах майбутнього. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 105–138, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.01.105>.

статус сім'ї, рівень доходів, рівень освіти тощо. Проте накопичувалося все більше доказів того, що детермінанти сьогодишньої поведінки соціальних суб'єктів знаходяться не лише в минулому, але й у майбутньому.

Від другої половини ХХ століття невпинно вочевиднювалася необхідність свідомої відповідальності поколінь за майбутнє. Разом з тим людство зіткнулося з проблемою егоїзму нині суцільних поколінь, які зневажають інтереси своїх спадкоємців. Рівень антропогенного впливу на навколишнє середовище досяг такої висоти, коли ігнорування, вилучення із порядку денного сучасниками теми наслідків їхньої життєдіяльності створюють загрози та небезпеки для наступних поколінь. За багатьма напрямками нинішні генерації вже почали задовольняти свої потреби за рахунок ресурсів майбутніх поколінь. Один зі способів запобігання цій загрозі на глобальному рівні вбачають у необхідності прийнятті всіма державами доктрини сталого розвитку. Втім, і вона останнім часом зазнає критики. Зокрема, критиці піддають цілі сталого розвитку за їхню непослідовність, складність кількісної оцінки та заплутаність моніторингу, за непослідовність між цілями соціально-економічного розвитку та екологічною стабільністю (Бу Cruz, 2024; Criticism, 2017; Naaranen, Tapio, 2015; Swain, 2017).

Потужні міграційні хвилі, спровоковані агресією Росії, актуалізували тему конструювання образів майбутнього. Страшні та драматичні події війни «вирвали» людей із звичних соціальних обставин і відносин, витіснили їх з усталеної повсякденності. Люди опинилися в ситуації невизначеності та з тривогою шукають виходу із неї, осмислюють можливі й найбільш прийнятні для себе орієнтири на майбутнє.

Отже, тема майбутнього є злободенною, як у практичному, так і в теоретичному аспекті. Вона є актуальною на різних рівнях і в різних масштабах суспільних відносин — від історичного, глобального, а іноді навіть космічного до конкретно-емпіричного, від далекогосяжного горизонту майбутнього до особистого розкладу справ на завтрашній день.

Продовжуючи дослідження соціальних очікувань, у цій статті ми зосередились на питанні місця таких очікувань у просторі образів майбутнього. З цієї метою здійснено аналіз різноманітних підходів до тлумачення сенсу соціального часу, модусів майбутнього часу, образів майбутнього, наукових методів і способів конструювання цих понять, а також розглянуто місце уяв та очікувань в різних типах образів майбутнього. Уяву ми розглядаємо як процес утворення нових образів, ідей, теорій, які в такій цілісності не існували та не уявлялися, хоча вони ґрунтуються на досвіді та пам'яті.

Випереджальне відображення, або Де знаходиться майбутнє?

Майбутнє в наших уявленнях можна розрізнити за певними маркерами, ознаками, якостями, способами утворення. За цими критеріями ми можемо їх впорядкувати й уявити як певну структуру. Завдяки такому порядку нам легше зрозуміти місце та особливості кожного окремого її елемента. У цьому разі нас цікавить, як можливі різновиди уяв про майбутнє, так і місце та роль очікувань в образах майбутнього.

Початковою точкою міркувань про майбутнє можна взяти той факт, що практично всі живі істоти у своїй поведінці актуалізують майбутнє. У найбільш узагальненому вигляді це явище називають випереджальним відображенням. Його сутність полягає в тому, що воно є елементом активності. Це поняття найбільше досліджено у психофізіології. На рівні психології, соціальної психології, соціології випереджальне відображення тлумачать як складний процес передбачення майбутнього. У соціогуманітарних науках існують теорії, присвячені вивченню ставлення і людини, і суспільства до майбутнього. В історії людства накопичився великий арсенал способів формування уявлень про майбутнє. Це пророкування, гадання, фантазування, передбачення, прогнозування тощо. В результаті таких цілеспрямованих зусиль майбутнє може уявлятися у вигляді різноманітних за природою, змістом і формою його образів: пророцтва, видіння, привиди, міражі, фата-моргани, фантазії, утопії, ілюзії, проєкти, передбачення, прогнози, гіпотези, припущення, стратегії, тактики, проєкти, плани та інші уявлення про те, що буде далі. Вони суттєво відрізняються між собою за сферами виникнення, смислами, якістю, віддаленістю, конкретністю, достовірністю, за рівнем адекватності відображення дійсності та ще за багатьма ознаками. Всю цю сукупність форм уявлень про майбутнє, тобто форм соціального випереджального відображення, можна назвати проєктностями або образами майбутнього в широкому розумінні.

Отже, проєктність означає умоглядне забігання суб'єкта вперед у часі. Проєктності виникають в теперішньому часі, але неодмінною умовою їхнього виникнення є минуле, що наповнило змістом уявлення суб'єкта. Таким же неодмінним елементом, що утворює проєктності, є й уяви. Будучи спрямованою в майбутнє, проєктність — цей єдиний темпоральний комплекс — певним чином зумовлює поточну життєдіяльність людей.

Для того, щоб досягти поставленої у статті мети, тобто з'ясувати місце уяв та очікувань у нескінченному просторі проєктностей, слід хоча б контурно окреслити цей континуум образів та спробувати виявити в них, бодай, натяк на порядки, структури чи ритми та знайти в них місце уяв і очікувань. Проєктності — це уявлення того, що буде попереду. Те, що буде, позначається як майбутнє, або як майбутній час. Таким чином, попередньою умовою формування уявлень про майбутнє є певне розуміння і тлумачення того, що таке майбутній час. А це потребує, своєю чергою, з'ясування того, що таке час, який зміст ми вкладаємо в поняття часу.

Явище часу намагалися осягнути ще до виникнення філософії й науки. Його тлумачили з різних світоглядних позицій. У міфологічній і релігійній свідомості вважається, що майбутнє виникає незалежно від людини. Воно їй непідвладне. У міфі світ постає незмінним — яким був, таким і є, й таким він буде і в майбутньому. У часі вбачають регулярну повторюваність, кругообіг. Він постає наповненим відповідними смислами: усталене відтворення, стабільність, непохитність, накресленість долі людини тощо.

У релігійній свідомості майбутнє накреслене Всевишнім. Воно з'являється таким, яким його задумав Творець і яким його зображено в сакральних текстах. При цьому в релігійній свідомості темпоральність складалася із двох частин —

сакральної вічності, що була атрибутом Бога, і профанного часу, що мав початок і кінець.

Проблема часу — це одна із тем, щодо якої мислителям за всі віки так і не вдалося просунути далеко вперед. Глибокі рефлексії над часом здійснювали античні філософи. Про природу хроносу розмірковували Зенон Елейський, Платон, Аристотель, Плотин. Вони залишили змістовні роздуми на цю тему (з традиційними для давньогрецької філософії темами: вічність, тривалість, життя і час, парадокси переміщення в часі тощо). Проте одним із тих, хто найпродуктивніше осмислив час, дав розгорнутий його аналіз, був християнський богослов Аврелій Августин. Він поставив питання руба: «Отже, що ж таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю. Однак я сміливо тверджу, що знаю ось що: якби ніщо не проминуло, то не було б минулого часу, якби ніщо не наставало, то не було б майбутнього часу; якби не було нічого, то взагалі не було б часу теперішнього» (Святий Августин, 1999: с. 222). Його глибокі й дотепні міркування показали, щоплинність часу неможливо зафіксувати у бутті, у реальності. Мислитель стверджує, що лише у свідомості його можна поділити, структурувати, ієрархізувати тощо. Насправді ж є лише теперішній час. Але оскільки серед людей узвичаївся поділ на три часи й не має можливості змінити ці уявлення, то люди мають, на думку Августина, хоча б розуміти цю хибність.

Він дуже дотепно характеризує минулий, теперішній і майбутній час. «Тепер мені видається ясным та очевидним той факт, що ні прийдешність, ні минушина не існують. Отже, неправильно казати: “Є три часи: минулий, теперішній і майбутній”; краще б уже сказати так: “Є три часи: теперішній минушини, теперішній теперішності, теперішній майбутності”. Ці три способи є в нашому дусі, а деінде я їх не бачу. Теперішність речей минулих — пам’ять; теперішність речей теперішніх — їх пряме бачення; теперішність прийдешності — це сподівання. Коли ж мені буде дозволено так сказати, то я бачу три часи, визнаю те, що їх три. Нехай кажуть і далі: “Є три часи: минулий, теперішній і майбутній”, — тому що це хибне узвичаїлось, нехай так кажуть, мені байдуже, я не противлюся, не ганю, але з умовою, що вони розуміють те, що кажуть, і нехай не уявляють собі, що майбутній час уже існує, а минулий ще існує» (Святий Августин, 1999: с. 236). Визнаючи логічність міркувань Августина, не забуваймо, що вони ґрунтуються на християнському віровченні й мають переконати боговірних у тому, «що перед створенням не могло бути ніякого часу, і перестануть плести нісенітниці. Нехай вони також звернуть свою увагу на те, що перед ними, і нехай зрозуміють, що Ти був перед усіма часами, Ти вічний творець усіх часів...» (Святий Августин, 1999: с. 236).

Проблема часу актуалізувалась у Новітню епоху. Феномен часу тоді стає постійним предметом філософських досліджень. Лідерами дослідження часу стають філософи. І. Ньютон, Г. Лейбніц, П. Гольбах, Р. Декарт, Дж. Барклі, Д. Г’юм, І. Кант, Е. Гусерль, А. Бергсон, М. Гайдегер та інші з різних позицій підходили до цього явища і зробили значний вклад у його теоретичне осягнення. Щоправда, ці знання мало впливали на соціальну практику безпосередньо. Активний розвиток природознавства потребував раціонального тлумачення часу. В цьому плані не-

оціненним є внесок І. Ньютона у розуміння часу. Він сформулював фундаментальні характеристики часу: однорідність, нескінченна подільність, безперервність. Час, який вивчав І. Ньютон, називають астрономічним, або календарним.

З накопиченням знань дослідники стали додатково вирізняти біологічний, психологічний, економічний та інші часи. Постало питання і про існування соціального часу. Та якщо в природному середовищі людина спостерігає різні послідовності, цикли змін, то в соціумі значно складніше виокремити специфічну для нього темпоральність. Щоб відкрити й зафіксувати повторюваності в соціальних процесах, віднайти структурованість та порядки суспільних відносин знадобилося значно більше часу і зусиль, ніж щодо часу в природі. У соціально-історичному процесі спочатку вдалося помітити послідовність подій, їх початок і кінець, а отже, тривалість. Також було зафіксовано, що лінійно спрямована історія постає як постійний процес розриву майбутнього з минулим. Під впливом історичного зростання складності суспільної системи, її динаміки, примноження у прогресії соціальних зв'язків, взаємовідносин, контактів у ній формується уявлення про соціально-історичний час, не тільки як повторюваність соціальних фактів, але як складний багаторівневий об'єкт з розгалуженими, множинними, різноякісними тривалостями, ритмами тощо.

Згодом стали нагромаджуватися дедалі нові знання про соціальний час. Одними з перших, хто запропонував виділити соціальний час як окремих вид часу, були соціологи П. Сорокін і Р. Мертон. Вони зробили кілька дуже важливих висновків щодо феномену часу. Зокрема, що, відрізняючись від астрономічного, соціальний час не є безперервним і суто квантитативним. На їхню думку, «соціальний час, на відміну від часу в астрономії, має якість, а не лише кількість; ці якості похідні від вірувань і звичаїв групи, вони також є виявленням ритмів, пульсацій спільнот, у яких знайдені» (Sorokin, Merton, 1990). Проте, незважаючи на те, що в різних соціумах і їхніх групах ритми соціального життя є відмінними, все ж у сучасних суспільствах існують конвенціональні уявлення про безперервність часу (Sorokin, Merton, 1990).

Відбувалася подальша теоретична проблематизація соціального часу. Цій темі присвятив свою монографію «Спектр соціального часу» Ж. Гурвич (Gurvitch, 1964). У ній він доводить, що соціальний час є неоднорідним і гетерогенним. Однак широкого розголосу серед соціологів ця праця не набула. Її критикували за зосередженість автора на статичності часу на шкоду його динаміці, за відсутність емпіричної валідизації, за занадто складні та розлогі дефініції.

Утім, поняття соціального часу поступово увійшло в науковий обіг низки соціогуманітарних дисциплін. А накопичення знань про зміст соціального часу показало, що він неоднорідний, нелінійний і необоротний. Його специфіка проявляється в системі соціальних відносин, в діяльності, в особистому житті. В ньому існує множинність форм, що розрізняються порядками, рівнями, віддаленістю, швидкістю, щільністю тощо.

Помітний внесок в розуміння соціально-історичного часу вніс французький історик, представник школи «Анналів», Ф. Бродель. Він доповнив розуміння соціально-історичного типу часу поняттями темпоральної множини, а також запропонував різновиди історичних етапів часу за тривалістю. Короткі хроноло-

гічні відтинки часу він називає подієвим, або епізодичним часом. Великі часові відтинки, що вимірюються десяти-, двадцяти-, п'ятдесятиліттями — кон'юнктурним, або циклічним часом. І нарешті, історію великої й дуже великої протяжності — довгостроковим часом (Braudel, 1994). Ці поняття відіграють важливу роль не тільки у методології історичних досліджень, а й у соціології.

Отже, як бачимо, визначення сутності часу є досить хиткими. Він має властивість вислизати з рамок фіксації, не утримуватися навіть на мить у постійності. Сенс кожного із трьох його іпостасей важко передати словами. Така невловимість, «невхопність» сутності феномену часу за допомоги слів залишається до сьогодні. У мові для нього не вистачає специфічних слів. Тому плинність часу здебільшого передають через метафори або означення простору. Говорять про часову нескінченність, протяжність, короткий і довгий час, часовий горизонт, про межі прогнозування тощо. Щодо часу використовують чимало метафор, якими позначають рух. Він тече, біжить, спливає, його випереджають і від нього відстають, його наздоганяють і наближають, він зупиняється, стоїть, відстає, а інколи його тягнуть. Часу буває достатньо і недостатньо, його витрачають і втрачають, наповнюють або марнують, і навіть вбивають.

Такі складності визначень стосуються не тільки часу взагалі, а й соціального часу. Інколи такі властивості останнього викликають у дослідників скепсис. Як пише Р. Торре, «незважаючи на бурхливе зростання досліджень, появу нових статей і книг, постійне збільшення інформації про різні аспекти такого явища, яке зазвичай називають соціальним часом, досі важко точно сказати, що має на увазі той чи той дослідник, коли говорить про цей час» (Torre, 2007). Звичайно, наведене вище зауваження можна по-різному сприймати — і як розчарування, і як песимізм щодо результатів досліджень соціального часу. Проте якщо добре вдуматися в нього, то можна углядіти й підказку щодо перспективного поля досліджень.

Поглиблення і конкретизація досліджень часу йшло не лише за лінією виокремлення окремих видів часу — астрономічний, біологічний, психологічний, соціальний, а й за лінією його спрямованості — минулий, теперішній, майбутній. Дослідження диференціювалися, й кожен із напрямів почав спеціалізуватися на вивченні або минулого, або теперішнього, або майбутнього часу.

Сьогодні вже досить чітко позначилися наукові напрямки, що досліджують соціальні темпоральності. Історія спрямована на вивчення минулого часу, науки про майбутнє (Future Studies) — майбутнього, а соціологія, політологія й т. ін. — теперішнього.

Як виявилось, вивчати в раціональному сенсі майбутній час найскладніше. В раціональному сенсі майбутнє представлене, перш за все, в наукових знаннях, а також багатьох творів мистецтва. Спекулятивне конструювання майбутнього у формі пророцтв, знаменувань, видінь, гадань відбувається за іншими правилами, про які ми не говоримо.

Головний постулат наукових досліджень майбутнього полягає в тому, що майбутнє можна тільки уявляти. В межах раціональної свідомості майбутнє відображається у логічно вибудованих мисленевих конструкціях: уявах, уявленнях, очікуваннях, гіпотезах, припущеннях тощо. Головною вимогою до їх побудови є дотримання дисципліни міркувань.

Складність дослідження майбутнього виникає ще й із тієї причини, що терміном «майбутнє» позначають потужний темпоральний масив, який вміщує в себе континуум від кількох наступних секунд до нескінченності. Звісно, ця даність передбачає окремі вимоги до формування образів майбутнього залежно від обраних для них часового і просторового горизонтів. Тобто необхідно свідомо і чітко обирати в дослідженні масштаб майбутнього, з різними шкалами вимірювання та відповідними термінами для опису та аналізу. Про це ще йтиметься далі.

Як бачимо, вивчення майбутнього вимагає дотримання значної кількості методологічних і методичних вимог. Певна загроза спекулятивності, що існує в разі вивченні майбутнього, інколи навіть відвертає творчих людей від цієї теми. Так, композитор Б. Лятошинський писав своєму учню В. Польовому: «Про майбутнє краще не думати, таке воно невизначене і туманне! У всякому разі, мене завжди цікавило й цікавить минуле людства. Цілі епохи, сповнені колись подій та життя, відійшли в минуле, залишивши тільки пам'ятки своєї діяльності. Століття... Тисячоліття... А майбутнє? Що можна про нього сказати, навіть подумати, хіба тільки те, що техніка буде, звичайно, з кожним роком удосконалюватися. Що ми можемо зараз передбачити стосовно життя духу і думки в майбутньому? Ні, мене більше приваблює минуле. Хоча воно й вкрите туманом віків, та все ж таки ясніше за майбутнє!» (Лятошинський, 1996).

А проте, починаючи від Модерну ставлення до майбутнього в суспільстві стає принципово іншим. Великі групи населення втрачають глибоку набожність або хоча б частково відкидають релігію і спираються у своїй повсякденній діяльності й поведінці переважно на раціонально-практичне мислення та свідомість. Спираючись на відкриті у природі закономірності, вчені творчо конструюють образи майбутнього. У них дедалі менше втілюється того, що вже було у досвіді людей, і зростає питома вага вигаданого, винайденого.

Цей світогляд все більше зміцнюється у суспільстві. Його носії починають зухвало вважати, що на майбутнє можна вплинути, і те, яким воно буде, значною мірою залежить від людей, від суспільства. Ті елементи майбутнього, на які, як вважають ці люди, можна подіяти, стають предметом їхнього проектування. Цей аспект ставлення до майбутнього тепер постає як передбачення. Есхатологія втрачає свої позиції в суспільній свідомості, відступають на задній план процтва, забобони та міфи, дедалі більшу довіру серед населення набувають раціонально-логічні прогнози.

За постмодерної доби, коли прискорюється суспільна динаміка та множаться й ущільнюються соціальні відносини, увага до часу надзвичайно зростає.

Сучасна повсякденна практика наводить на необхідність дослідження майбутнього. Адже соціальний час особистості та групових суб'єктів вкрай насичений змістом у планах не тільки на сьогодні, а й далеко наперед.

Умовою надійного функціонування соціальних зв'язків сучасного суспільства, способом запобігання збоєм у їхній роботі є чітке структурування соціального часу. Навіть на рівні повсякденного життя окремої особистості існує жорстка вимога розподілу власного часу. Нормальний стиль життєдіяльності сучасної людини вимагає узгодження її робочого і вільного часу впродовж доби. У масштабі тижня ця темпоральна структура помітно ускладнюється, оскільки вона

наповнюється днями відпочинку та іншими видами активності. Із зростанням масштабу часу планування суттєво ускладнюється і часова структура окремої особистості. Годі вже й говорити про структурування часу роботи виробничих, наукових, творчих колективів, галузей економіки, соціальних інститутів, міжнародних об'єднань тощо.

Час особистості настільки ущільнений, що в неї вже все «розписано по хвилинах» протягом доби, тижня, місяця... Дж. Урі назвав таку ситуацію втратою особистістю «суверенітету часу» (Urry, 2007). Свій час вона має узгоджувати з часом інших осіб, організацій, інститутів, які живуть у своєму ритмі, темпі, швидкості часу. Їй треба вписатися в ці різнорівневі та різношвидкісні темпоральні потоки. Такі суспільні умови потребують від неї постійно тримати в полі зору майбутнє та мати розвинені навички з організації часу.

Адже сьогоднішній спосіб життя побудований на постійному творенні образів майбутнього, які помітно відрізняються від картин сьогоднішнього дня. Вважається, що благополуччя прийдешніх років і навіть десятиліть значною мірою залежить від якості проектностей, створюваних сьогодні, від того, наскільки високий ступінь імовірності вони мають. Ґрунтуючись на уявних можливостях прийдешнього, люди приймають рішення щодо бажаного майбутнього.

На рівні свідомості особистості траєкторії її майбутнього життя постійно актуалізуються. Тепер люди частіше, ніж колись-то, зосереджують свою увагу на передбаченні того, що їм доведеться робити, виконувати, вирішувати, чого досягати, як розважатися, де відпочивати у близькому та далекому майбутньому. Про це свідчать результати дослідження, присвяченого повсякденним думкам людини про час. Воно складалося з двох етапів. Перший тривав три дні, а другий — 14 днів. У випадкових респондентів запитували про їхню останню думку. Це давало змогу фіксувати, про який час люди думають у потоці буденних справ. У першому дослідженні було отримано 6686 повідомлень, а в другому — 2361. Ці щоденні «ментальні подорожі в майбутнє», як їх назвали автори дослідження, показали, що найчастішими є думки про сьогодні, доволі частими — думки про майбутнє, а думки про минуле — рідкісними (Baumeister, Hofmann, Summerville, Reiss, Vohs, 2020). Утім, можна стверджувати, що в наш час постійні думки про майбутнє у всіх його формах притаманні не лише особистості, але й групам і суспільству в цілому. А мінливі умови та стилі сучасного життя, розбалансованість світових порядків, перебування в екстремальних умовах, повсякденні стресові ситуації мобілізують свідомість людей на постійний пошук перспективи. Тому, на думку деяких дослідників, сучасну людину доцільніше називати не *Homo sapiens*, а *Homo prospectus* (Seligman, Railton, Baumeister, Sripada, 2016). Її думки наповнені проблемами завтрашнього дня, для неї майбутнє є не менш актуальним, ніж сьогоднішній день.

Модуси майбутнього як предмет наукових досліджень

Як предмет теоретичного аналізу майбутнє можна переносити в майбутнє, теперішнє і минуле. Це речення можна сприйняти, як каламбур. Насправді ж йдеться про те, що майбутнє в науковому плані можна, по-перше, розглядати як

безпосередньо майбутнє, по-друге, досліджувати, яке місце воно займає в сьогоднішньому суспільному та особистому житті, і по-третє, вивчати, яким майбутнє уявлялося в минулому.

Майбутнє приваблює людину тим, що в нього можна перенести бажання, мрії, надії, можна сподіватися на те, що там, у майбутньому їх можна реалізувати, здобути. Тому до майбутнього ставляться, першою чергою, з надією та оптимізмом. Хоча минулий досвід суб'єкта нагадує йому про те, що майбутнє не лише манить бажаним, а й про те, що в ньому існують перешкоди, бар'єри на шляху до цілей, там перебувають загрози, небезпеки, побоювання, страхи, інші, ще невідомі сьгодні проблеми. Врахування цих двох аспектів феномену майбутнього надає можливість соціальному суб'єктові реалістично та раціонально управляти своєю поведінкою і ширше — активністю сьгодні.

Майбутнє в майбутньому

У наукових передбаченнях майбутнє проєктують або як ймовірне, або як можливе, або як бажане. Вибір кожного із згаданих типів проєктності залежить від багатьох чинників, але передусім від установок їхніх авторів та завдань, які перед ними стоять. Безперечно, суб'єкти проєктування є продуктами свого часу, способу життя, соціальних інститутів, моралі та суспільних цінностей. Тому уявлення про майбутнє, звичайно ж, перебуває під тиском теперішнього (до речі, як і нинішня реальність — під впливом наших уявлень про майбутнє, про що йтиметься нижче).

Особливістю уявлень про майбутнє є те, що вони локалізуються лише в наших думках, їх не можна перевірити. Якщо теперішнє ми спостерігаємо, вчиняємо в ньому дії, комунікуємо, реагуємо, управляємо, контролюємо тощо, а отже, бачимо його межі, контури, масштаби, знаємо його якості та наявні можливості, то майбутнє постає лише у свідомості.

Це відкриває безмежне поле для різного роду спекуляцій — як позитивних, так і ілюзорних, порожніх, негативних. Ніхто не знає, яких форм набуде майбутнє остаточно. Будучи реалізованим, майбутнє може виявитися не тільки таким, яким його уявляли, а й менш справедливим, ефективним, людяним та моральним, ніж те минуле, якому воно прийшло на зміну.

Тому так важливо поглибити наукові розробки проєктування майбутнього. На сьгодні в цьому напрямку вже напрацьовано досить серйозний матеріал.

У них уяви про майбутнє впорядковують, піддають структуруванню. Зображувані явища наділяють послідовністю, часовою протяжністю, швидкістю перебігу, особливими точками та платформами, що позначають якісно відмінні ділянки безперервного часу.

Розглянемо найвідоміші з них.

Певного роду репером у цьому континуумі є точка відліку. Вона позначає початок дій, процесів, подій у майбутньому. У військових науках існує її аналог, який називається часом Ч. В ньому відображається порядок майбутніх дій вій-

ськових підрозділів з того моменту, який позначається як час *Ч*. Від цієї часової точки розписується сценарій як початку бойових дій, так і підготовки до них. Тобто використовується поняття «мінус *Ч*».

Другим елементом темпоральної впорядкованості є горизонт передбачення, або часовий горизонт, чи просто горизонт. Точкою відліку горизонту може бути сьогоднішній день або певна дата в майбутньому. Відтинок часу, в якому розглядаються передбачувані події, процеси, розташовується між точкою відліку і кінцем горизонту.

Віддаленість горизонту передбачення від теперішнього часу задає масштаб образу майбутнього. Вирізняють далеке і близьке майбутнє, або довго-, середньо-, короткострокову перспективу. Чим більш віддалений горизонт від нас, тим більшим, як правило, є масштаб образу майбутнього.

У межах досліджуваного майбутнього може перебувати особлива полоса, певна тривалість часу, яку метафорично називають вікном можливостей (Zang, Sun, Wang, Wang, Tian, 2024). Вікно можливостей — це такий діапазон часу, впродовж якого можна здійснити певні дії, що приведуть до бажаного результату, або ж у цей проміжок часу можна досягти найбільшого ефекту у проєкті певного процесу.

Ця метафора підкреслює те, що сприятлива для суб'єкта можливість є швидкоплинною, що відкрите вікно може несподівано зачинитися. Тривалість вікна можливостей може бути відомою й точно передбачуваною. В деяких випадках ймовірний час розчинення вікна можливостей спеціально розраховують. При цьому значення має дотримання часу дії вікна. На шкоду може піти як дострокове відчинення вікна, так і запізниле його зачинення. За межами вирахованого відтинка часу тривалості діапазону здобути таких результатів неможливо. Бездіяльність у межах цього відтинку часу може обернутися великими втратами — потенційними або реальними.

Враховуючи те, що майбутнє важко передбачити в конкретиці, вважають за доцільне передбачати не одне, а декілька вікон можливостей. Але ситуація з вибором найефективнішого вікна ускладнюється тим, що висока динаміка соціальних процесів призводить до зміни через певний час важливості та значущості обраного вікна можливостей і необхідності вибору нового.

Останнім часом з'явилися праці, в яких докладно розглянуто значущі явища, що можуть виникнути між початком і кінцем горизонту майбутнього. В назві цих явищ також не обійшлося без метафор. Одне із таких явищ назвали Чорним лебедем. Це словосполучення стало широко застосовуваним щодо майбутнього після виходу у світ книги М. Талеба з такою назвою (Taleb, 2007). У ній автор аналізує події, які виникають несподівано. Така подія має відповідати трьом критеріям. По-перше, вона є аномальною, винятковою, оскільки її ніщо не передбачало. Вона знаходиться за межами звичайних очікувань. По-друге, вона має надзвичайну силу впливу. По-третє, люди спочатку сприймають її як сюрприз, а опісля вигадують пояснення щодо причин її виникнення, завдяки чому вона стає зрозумілою і передбачуваною. Такого роду явища з'являються, незважаючи на будь-які запобіжні заходи. Вони завжди заскочують нас зненацька і призводять до катастрофічних наслідків. При цьому М. Талеб зауважує

щодо третього критерію: йдеться про ретроспективну передбачуваність, а не про перспективну.

Взагалі Талеб спрямовує свій пафос на те, що люди переоцінюють свої здатності передбачати події та навіть змінювати хід історії. Дивовижним є, на його думку, не масштаб неслухних прогнозів, а те, що ми такого явища не підозрюємо.

Дещо несподіваною є порада М. Талеба щодо виходу з цієї ситуації. Він вважає, що оскільки Чорні лебеді непередбачувані, то до них слід пристосовуватися, замість того, щоб їх передбачати.

Проте скепсис М. Талеба щодо наукового передбачення несподіваних і неочікуваних явищ і подій поділяють далеко не всі дослідники майбутнього. Вони звертають увагу на те, що навіть досвідчені команди розробників ігнорують ранні попереджувальні сигнали щодо низки ще не розв'язаних у пізнавальному плані проблем і, незважаючи на це, продовжують розробляти в цьому полі проекти, які зрештою провалюються. У таких випадках подія «Чорний лебідь» дійсно реалізується. Вихід з цього глухого кута вбачають у поглибленому вивченні причин провалу передбачень та розробленні методик подолання таких недоліків (Werther, 2013; Hajikazemia, Ekambarama, Andersen, Zidaneb, 2016).

Певним антиподом Чорному лебедю став Сірий носоріг. Вперше цей термін запропонувала американська дослідниця Мішель Вукер на Давоському економічному форумі в січні 2013 року. А 2016 року в неї вийшла друком книга з такою ж назвою. До неї авторка дала пояснювальний підзаголовок: «Як розпізнати очевидні небезпеки, які ми ігноруємо, і діяти відповідно до них» (Wucker, 2016). У книзі описано ситуацію, протилежну тій, що була покладена в основу «Чорного лебедя» М. Талеба. Якщо в першій книзі йшлося про події, які неможливо передбачити, то в другій — про доволі помітні або навіть очевидні загрози. Проте з якихось причин на них ніхто не хоче звертати увагу. Така ситуація нагадує поведінку сірого носорога, який, побачивши ворога чи іншу небезпеку, всіляко демонструє, що він збирається дати відсіч. Якщо ж опонент носорога ігнорує ці попередження, то це вже стає його проблемою. Агент можливої дії, не зважаючи на загрозу, гадає, що вона (загроза) десь там, далеко і ще не зрозуміло, коли ця загроза здійсниться. Відкладання прийняття рішення, прокрастинація, призводить до ускладнення проблеми. Крім того, це сприяє наростанню загрози, коли не один носоріг, а вже декілька зірвуться з місця і помчать усі разом, створюючи «зіткнення носорогів». Лише остаточне усвідомлення загрози спонукає агента до запізнілого розв'язання проблеми. А криза, яка вочевиднилася, провокує паніку, що збільшує ризик ухвалення помилкових рішень.

М. Вукер вважає, що ігнорування «сірих носорогів» пов'язане з низкою психологічних рис людей. Як правило, вони налаштовані на оптимістичний лад і тому не люблять поганих новин, ухиляються від них, не волять виходити із зони комфорту, а тому шукають для цього дедалі нові причини. Поряд із тим самодостатня особистість впевнена у своїй правоті і, стикаючись з іншою думкою, ставиться до неї недовірливо, не поспішає змінювати свої переконання. Отже, наявність «сірих носорогів» потребує не тільки своєчасного їх розпізнавання, а й своєчасної підготовки сценаріїв із розв'язання таких проблем.

Майбутнє в теперішньому часі

Тепер розглянемо майбутнє в теперішньому часі. Воно присутнє у сьогоднішній у вигляді стратегій, проєктів, соціальних ідеалів, цілей, очікувань, настанов, певних зацікавленостей у чомусь, настроїв, побоювань, страхів тощо. Тобто яви майбутнього залучаються, уклинюються, вмонтовуються у теперішнє і стають детермінантами сьогоднішньої поведінки людей. Крім того, в самому теперішньому присутні зародки й елементи майбутнього, спрямовані у майбутнє тенденції, що вже доволі помітно позначилися, а також діють настанови суб'єктів, заломлені через їхні інтереси. Майбутнє в сьогоднішній постає в речах, які ще не існують — різноманітні предметні об'єкти, технології, соціальні інститути, суспільні відносини між соціальними суб'єктами (групами, спільнотами тощо). Сконструйоване і представлене в наративах, у сценаріях, воно впливає на поточний перебіг подій.

На рівні особистості в теперішньому майбутнє проявляється, на думку П. Бергера і Т. Лукмана, через зв'язок з наступниками засобами анонімної типізації, як «порожня абстракція, позбавлена індивідуального змісту» (Berger, Luckmann, 1966). З наступниками можна створити зв'язок лише за допомоги яви. Для цього використовують різноманітні громадські ритуали. Наприклад, в 60–70-х роках ХХ століття у нас широкого розмаху набули публічні заходи, на яких приймали звернення до прийдешніх поколінь. Капсули з текстами таких послань замурували в підвалини новобудов, у греблі гідроелектростанцій, їх запускали в космос. Різноманітні проєктності стали тепер настільки значущими у житті людей, що це дало підстави данській дослідниці М. Бертильсон зробити такий умовивід: «Реальність — вже не тільки те, що є. Її створюють можливості майбутніх винаходів та людських стратегій» (Бертильсон, 2002).

Актуалізація майбутнього в суспільній практиці активізувала його наукові дослідження. Роль майбутнього настільки зросла у сьогоднішньому житті суспільства, що, як вважають дослідники, навичкам його розуміння вже слід розпочати навчати сучасників. Вони мають бути занепокоєні майбутнім людства, їхньої країни, галузі, в якій зайняті, навколишнім середовищем, виснаженням природних ресурсів.

Як ми вже згадували вище, напрямок досліджень, що вивчає здатності розуміти, передбачати майбутнє, готуватися до нього та приймати його, називають «усвідомленням майбутнього» (Futures consciousness) (Sande, 1972; Miller, 2007; Ahvenharju, Minkkinen, Lalot, 2018; Lalot, Ahvenharju, Uusitalo, 2024). Модель цієї форми орієнтації на майбутнє узагальнено зводять до п'яти взаємопов'язаних аспектів, або вимірів: розуміння часової перспективи, переконання в дієздатності, відкритість до альтернатив, системне сприйняття та турбота про інших. Коротко їхній сенс можна викласти так. Перше — стимулювати прояв свідомого інтересу до орієнтації на майбутні події та їхні довготривалі наслідки. Друге — бути переконаним у власній здатності порушити та довести до практичного розв'язання проблеми, що виникатимуть, мати потенціал для впливу на майбутні результати. Третій момент — відкритість до різноманітних можливих варіантів майбутнього як потенційних альтернатив сьогоднішньому. Четвертий —

системне сприйняття можливих проблем майбутнього, аби компетентно розпізнавати взаємодії, взаємозалежності та причинно-наслідкові зв'язки, як всередині систем, так і між системами. П'ятий — турбота про інших: про майбутні покоління, про суспільні групи, у яких може виникнути конфлікт інтересів тощо. Ця модель передбачає її подальший концептуальний розвиток та операціоналізацію з метою використання в емпіричних дослідженнях.

Щоправда, автори цієї концепції відверто заявляють, що поки «не існує загальноприйнятого визначення усвідомлення майбутнього, яке можна було б використовувати в емпіричних дослідженнях майбутнього» (Ahvenharju, Minkkinen, Lalot, 2018: p. 8).

Майбутнє в минулому

Ще один напрям досліджень майбутнього пов'язаний з тим, що майбутнє через певний час саме стає минулим, тобто йдеться про майбутнє в минулому. Цей його новий статус в останні роки дедалі більше привертає увагу дослідників (Koselleck, 1985). Різномічне вивчення та глибоке розуміння колишнього майбутнього відкриває великі можливості для врахування в чомусь невдалого формування образів майбутнього в минулому. По-перше, досвід переконує в тому, що в людській історії немає нічого невідворотного, що історія залежить від тих рішень, які приймають люди, від тих виборів, які вони здійснюють. Досвід застерігає нас від фаталізму. Це означає, з одного боку, що нічого заздалегідь накресленого в майбутньому немає, а з іншого — що майбутнє люди обирають і формують самі. По-друге, історичний досвід сприяє розумінню, які рішення були ефективними, плідними, а які спрощеними, упередженими та від чого з минулого слід відмовитись. Проектування майбутнього дає можливість переосмислити досвід минулого. Адже, як було тонко помічено, кожне покоління являє собою горизонт нездійснених очікувань минулих епох (Habermas, 1987). Знайти та зрозуміти причини того, чому очікування не здійснилися, є метою досліджень про соціальне майбутнє минулого. В них аналізу піддається те, яким воно стало в дійсності, якою є розбіжність між колишнім образом майбутнього і реальністю, чому накреслені в минулому цілі не були досягнуті. Таким чином, майбутнє в минулому виконує роль застережника від повторення помилок, яких припустилися попередники.

Потреба в дослідженні майбутнього в минулому виникає ще й із тієї причини, що у процесі реалізації образів майбутнього притаманні їм очікування мають свою динаміку і з часом під впливом деяких чинників неодноразово змінюються. Тобто очікування безпосередньо залучені в той процес, у результаті якого те майбутнє, яке уявлялося колись, не зреалізувалося (Brown, Michael, 2003).

Майбутнє в минулому привертає увагу і тим, що коли йдеться про нереалізовані широкомасштабні очікування, які свого часу становили осердя образів майбутнього і підкоряли цілі покоління, то вони інколи залишаються в суспільній пам'яті як позитивні ілюзії. Вони впливають і на теперішні суспільні процеси, інколи навіть дуже суттєво. Тому існування в колективній пам'яті цих нереалізованих проектностей потребує спеціального вивчення. Щоправда, процес

дослідження таких образів майбутнього у цьому випадку ускладнюється тим, що на інтерпретацію їх впливають «розділені спогади». Так назвав явище відмінності колективної пам'яті поколінь німецький соціолог Бернгард Гізен (Giesen, 2004). Тобто кожне покоління може мати своє ставлення до цих ілюзій. Покоління тут представлені як спільноти, що відрізняються одна від одної оригінальними досвідами. На ідентичність поколінь особливо суттєво впливають їхні відмінні тріумфальні або травматичні переживання. Велика розбіжність в оцінках колишніх мрій різних поколінь може провокувати соціальну напруженість.

Як бачимо, цей новітній напрямок досліджень має гарну перспективу, так само, як і перші два.

Отже, розглянуті варіанти дослідження майбутнього в майбутньому, теперішньому та минулому часі показують, що ці модуси не відірвані від теперішнього і активно взаємодіють із ним та щедро його насичують. Практичне ставлення людей до трьох часів помітно відмінне. Ті соціальні групи, які не вдоволені своїм нинішнім суспільним становищем, статусом, наявністю прав, можливістю повною мірою реалізовувати свої інтереси або зорієнтовані на суспільні цінності, що не збігаються з тими, яких дотримується влада, обирають часові орієнтації або на майбутнє, або на минуле. Орієнтація на минуле, як правило, дає лише емоційний ефект — як пережиття, спогади, ностальгія. Хоча це може супроводжуватися і мрією та надією на реставрацію того, що було. Орієнтація ж на майбутнє відкриває реальні перспективи зміни свого становища. Таке майбутнє відповідні соціальні групи намагаються наблизити.

Багатоманітність образів майбутнього

Образ майбутнього як наукове поняття запропонував данський вчений Ф. Полак (Polak, 1961). Він дослідив образи майбутнього в різних країнах та цивілізаціях за три тисячі років. На підставі аналізу цього масиву фактів вчений дійшов висновку, що образи майбутнього є головними рушіями культурної динаміки, а їхня спрямованість зміцнює або послаблює потенціал культури. Коли в суспільній свідомості переважають сильні позитивні образи майбутнього, тоді культура в цих суспільствах розквітає. У разі ж відсутності у суспільстві привабливих картин майбутнього, настає поступовий розпад цивілізації. У подальшому поняття образу майбутнього було поглиблене й деталізоване і набуло статусу міждисциплінарного (Livingstone, Lake, 1977; Morgan, 2002; Anguera, Santisteban, 2016; Rubin, 1998). Його вживають як до особистісних уявлень про своє прийдешнє життя, так і до узагальнених картин про майбутнє в уявленнях соціальних груп або соціуму в цілому. Образ майбутнього може бути і продуктом буденної свідомості у формі масових настроїв та очікувань, і результатом спеціальної діяльності представників суспільних інститутів: оракулів, віщунів, астрологів, гадалок, пророків, богословів, а також науковців, митців, ідеологів, політиків, державних діячів та ін. Далі ми будемо розглядати саме наукові образи майбутнього, свідомо залишаючи за межами нашої уваги образи майбутнього, створені у міфах, фольклорі та релігії.

Засади побудови образів майбутнього

Отже, ми розглядаємо образ майбутнього як узагальнювальне поняття, яке об'єднує різні за часовою віддаленістю, просторовим масштабом, рівнем достовірності уявлення про майбутнє, що є результатом наукового аналізу. Це уявлення може набувати форми наукових припущень, гіпотез, передбачень, прогнозів, стратегій, планів, сценаріїв та наративів. Деякі автори, розглядаючи поняття наукового образу, роблять наголос на тому, що воно відображає цілісну картину майбутнього в межах певного часового горизонту. У такому разі образ майбутнього відображає взаємодію економічної, політичної, соціальної, культурної сфер суспільства. Тобто акцент роблять на його холізмі, системній завершеності.

Один із можливих способів формування образу майбутнього здійснюється за лінійною парадигмою. При цьому виходять із таких постулатів. По-перше, нинішнє продовжиться в майбутньому, але не в такому стані, яким воно зараз є. Тому важливо зрозуміти, що із сьогоденного залишиться незмінним, а що зникне. По-друге, щось із наявного перейде в майбутнє у зміненому стані. Тому треба з'ясувати, що це будуть за зміни? Тобто завдання полягає в тому, щоб аргументовано припустити, що і як зміниться, перейшовши в майбутнє. По-третє, майбутнє доповниться новим змістом, якого сьогодні не існує. Це нове можна тільки уявити.

При цьому образ майбутнього створюють та інтерпретують, ґрунтуючись на минулому досвіді або на сьогоденних очікуваннях. Такий, досить поширений, підхід до уявлення про те, що буде далі, реалізується у вигляді траєкторії життя об'єктів: від минулого до теперішнього і далі в майбутнє. Як писав ще наприкінці XIX століття професор Харківського університету Д.Н. Овсяниково-Куликовський: «Знаючи минуле, ми можемо пізнавати й майбутнє. Між ними немає затижного, невизначено-довгого теперішнього, яке б їх розділяло, розриваючи причинний зв'язок речей. Для нас теперішнє — це тільки останні миті минулого що зливаються з першими проблисками майбутнього, яке починається» (Овсяниково-Куликовський, 1909).

До початку Нового часу наукове передбачення практично повністю базувалося на теоретичному і практичному досвіді. Образ майбутнього будували переважно за логікою відтворення структур і норм, що діяли в минулому, за принципом пролонгації їхніх дій на майбутнє, припускаючи, що ймовірно відбудеться в майбутньому. Минуле виступало базисом екстраполяції, аргументом ймовірності настання певного образу майбутнього. Вибудований у такий спосіб ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків давав змогу заповнити порожню майбутнього образом, який був результатом логічних дій з елементами минулого досвіду.

Але в новітній історії досвід суспільного минулого ставав дедалі менше корисним. Помітним досягненням у теоретизуванні про майбутнє стало визнання того, що майбутнє не є абсолютним, цілковитим породженням, витвором минулого.

Як зазначав Р. Козелек, «стало майже правилом, що будь-який попередній досвід не може слугувати запереченням проти можливості іншого майбутнього» (Koselleck, 1995: p. 367).

З часом відбувається поступовий перехід від уявлень та очікувань майбутнього, базою яких був майже суто минулий досвід, до образів майбутнього, які щедро насичені уявами, що не мали прецедентів у минулому. Розрив між очікуваннями, ґрунтованими на досвіді, та очікуваннями з переважанням ще не зреалізованих уяв постає як прогрес. Образи майбутнього все меншою мірою вибудовують, спираючись лише на досвід минулого. У них дедалі більшу роль починають відігравати знання закономірностей, уяви та фантазія. Таким чином, минуле перестає бути єдиним і беззаперечним базисом для проектування соціального майбутнього.

У зв'язку з цим дедалі більшої критики зазнає «траекторний» метод побудови образів майбутнього — минуле—теперішнє--майбутнє. Звертають увагу на те, що мінливість, плинність світу здійснюється не лише за лінійною парадигмою, за логікою причинно-наслідкових зв'язків, які розгортаються за траекторією руху часу. Ведеться пошук інших способів конструювання образів майбутнього, наприклад шляхом побудови міркувань у зворотному напрямі, з опертям на логіку зворотного порівняння (Bazzani, 2022; Tutton, 2022). Тобто вихідною точкою у своїх міркуваннях про майбутнє тут роблять саме майбутнє (бажане або небажане явище, подію чи стан) і від нього розгортають логіку міркувань навспак до теперішнього (наприклад, вихідною точкою їхніх міркувань є загроза ядерної війни або зміна клімату в небезпечному напрямі). Своєю чергою, їхні опоненти вказують, що така парадигма побудови образів майбутнього, що починається з майбутнього, може завести в рекурсивну пастку (Crow, McKie, Scott, 2023).

Глибоче вивчення соціальної практики підказує, що в сучасному способі суспільного життя в проєктивностях майбутнього «логіка можливостей» починає відігравати більшу роль, ніж «логіка ймовірностей» (Appadurai, Marco, Sassatelli, 2013).

А це означає, що в образах майбутнього поступово акцент переміщується з імовірності на можливості. Образ майбутнього, створений за логікою можливого, спирається на широке поле уяв та надій. Його, як правило, подають у кількох варіантах. Образи майбутнього, що формуються на засадах можливості надають їхнім творцям свободу в конструюванні проєкту зовнішнього світу, суспільного життя. Ці проєктності не підлягають правилам, методикам та інструкціям. Тому можна погодитися з думкою, що такі передбачення є радше станом розуму, мистецтвом та філософією (Bootez, 2010). Хоча науковий підхід до конструювання образів майбутнього вимагає узгодження оригінальних уяв з тими обмеженнями, які накладаються науковими знаннями та соціальним досвідом. Завдяки цьому образи відображають як реалії життя, так і творчо створені уяви, фантазії. В образах майбутнього відображається бажане або небажане, те, що люди хотіли б мати, й те, чого бажали б уникнути, те, чого бояться та від чого хотіли б застерегтися.

Образ майбутнього — це вигаданий конструкт, значну частину складових якого соціальний суб'єкт не переживав на практиці, як цілісне утворення це не було раніше елементом його досвіду. Це може бути пережитим лише як уява. Цим образ майбутнього відрізняється від образу минулого. Минуле, реально пережите соціальним суб'єктом і сконцентроване в його особистому або групо-

вому досвіді, закарбоване в індивідуальній та соціальній пам'яті. Щодо минулого можна висловити більшу визначеність, ніж до майбутнього: ми знаємо головне його контури, обриси, межі, прикмети. Адже в теперішньому воно існує не лише в колективній історичній та індивідуальній пам'яті, а й у численних матеріальних і письмових артефактах, які Р. Козелек образно назвав «залишками» (Koselleck, 1995). Їх не можна змінити. Натомість образ майбутнього можна скасувати, від нього можна відмовитись.

Для образів майбутнього характерним є досить високий рівень невизначеності. В цих ментальних конструкціях невизначеність постає не лише своїм негативним аспектом, а й позитивним. Вона відкриває широке поле для творчості особистості, знімає численні межі, норми, глухі кути, які існують в нинішніх практиках. У просторі образів майбутнього можна зняти опір реальності (Khalili, 2023). Зародження ідеї образу та його оформлення відбуваються, як складний розумовий процес взаємодії та зіткнення уявлень, уяв, сумнівів тощо. Тут в уявах та фантазіях ми змінюємо дійсність у бажаний для нас бік, робимо те, що сьогодні ще не здатні зробити в реальності, долаємо опір реальності. (Слід розрізняти «опір реальності» як психологічне явище, пов'язане з неприйняттям особистістю реалій, в яких вона перебуває, тобто як неадекватне сприйняття нею умов життя і той «опір реальності», який постає в уявах у процесі конструювання образів майбутнього: існуючі в теперішньому суспільні норми, наявний технологічний і економічний потенціал, природні закономірності тощо, що мають змінитися). Отже, змістовний образ майбутнього народжується за наявності навичок до широкомасштабного, проектного мислення, розвинутої інтуїції, здатності до викиду фантазій, схильності до блукання розуму, володіння мистецтвом вибору варіантів можливого, спромоги до компромісів і відмов, терпимості тощо.

Важливою вимогою до операції творення віддалених образів майбутнього є також наявність та розвиненість навичок та умінь мислити у потоці часу. Адже вона є обов'язковою методичною вимогою навіть для прогнозування в межах відносно коротких часових горизонтів. Це означає, що, спираючись на досвід минулого, не можна забувати, що процеси минулого відбувалися в зовсім інших суспільних обставинах, і здійснювали їх інші соціальні суб'єкти.

Завдяки цьому, можна конструювати системи з будь-якими варіантами внутрішньої та зовнішньої взаємодії елементів. Але при цьому зміст сценарію майбутнього має бути послідовним і несуперечливим.

Такі мисленнєві творіння відображають інтуїції суб'єкта, що склалися як результат його досвіду, як наслідок підсвідомої чи свідомої опори на минуле, як передчуття ймовірності існування певних явищ і відносин, як надія на можливість реалізувати їх на практиці. Побудова будь-якого образу майбутнього починається з діагнозу та опису теперішнього суспільства. Чим більш точного і глибокого такого розуміння досягнуто, тим більшою є надія, що і створюваний образ майбутнього буде найбільш наближеним до того, що може бути здійснено. Крім самого образу, перенесеного в майбутнє, важливо ще детально і переконливо описати траєкторію переходу від сьогоднішнього дня до часу втілення в реальності образу майбутнього.

Отже, образ майбутнього є ментальною конструкцією, пересадженою у свідомості в прийдешній час. Із представленими в ньому об'єктами, ситуаціями, відносинами, умовами, обставинами, сценаріями подій тощо можна або погодитись, або просто повірити в них. Образ соціального майбутнього — це певною мірою завершене уявлення, або уява індивідуального чи групового суб'єкта про явища, взаємовідносини, процеси, події в суспільстві, які настануть в близькому або далекому майбутньому. Уявлення тут постають як результат пізнавальних здібностей суб'єкта і часто переплітаються з уявами. Останні вносять в уявлення видумку, витвір, переривають їхню рутинність, стереотипність, здійснюють неочікувані мисленнєві кроки, результатом яких є несподівані схеми зв'язків та моделі об'єктів, що стають складовими елементами образів майбутнього.

Типи образів майбутнього

Вразливим місцем образів майбутнього є рівень їхньої достовірності. За цим критерієм можна вирізнити низку типів образів майбутнього. Найточнішим науковим образом майбутнього щодо природного світу є передбачення. Вони проявляються в реальності з великим ступенем ймовірності. У них всі змінні є контрольованими, а отже, є велика впевненість у появі, складі та якості такого штабу образу майбутнього в реальності. До таких систем належать закриті системи класичної механіки, поведінку елементів яких можна вирахувати наперед. Прикладом такого передбачення є відкриття планети Нептун, існування якої вчені довели спочатку математичними розрахунками, а вже потім знайшли та ідентифікували її у зоряному просторі. Таким же чином розраховували існування деяких хімічних елементів. Передбачення, як правило, стосується певних подій у природному світі, щодо яких є достатньо даних, наприклад сонячних та місячних затемнень. Цей тип передбачень англійською мовою називають *predictions*, російською — *предсказаниями*, *предвосхищениями*. В українській мові точного відповідника цей термін не має. Словники подають його знову як передбачення, що не дає змоги передати специфічний відтінок цього підтипу передбачення. Щоб вийти із такої ситуації, В. Кебуладзе запропонував називати такого кшталту передбачення «напередсхопленням майбутнього» (Кебуладзе, 2004). Ми ж пропонуємо такий тип передбачень називати передбачаннями. Втім, останнє слово залишимо за мовознавцями.

Хоча проблема термінології, якою позначають різні аспекти передбачення майбутнього, є значно ширшою, ніж та, яку ми описали. Запозичення зі словника буденної мови термінів, що позначають майбутнє, і використання їх як наукової термінології призводить до плутанини. Адже досить часто у буденній мові слова, що відображають грані майбутнього, вживають як синоніми, й вони накладаються одне на одного. На цю складність звертають увагу і зарубіжні дослідники образів майбутнього (Delanty, 2021).

Ще більш помітними та промовистими є відмінності термінів, що позначають майбутнє, коли ми порівнюємо мови різних народів. Адже вони відбивають неповторні картини світу, що існують в їхніх культурах, історії, ментальності. У

лінгвістиці це явище відоме, як теорія лінгвістичної відносності. Його сутність полягає в тому, що мови оригінально, по-різному відображають світ та формують певні відмінності у світобаченні їхніх носіїв (Humboldt, 1999; Глуценко, Коротяєва, Роман, Руденко, 2024).

Складності з узгодженням термінології, що відображає майбутнє, виникають ще й із тієї причини, що напрямки наукових досліджень майбутнього в різних країнах склалися по-різному. Повного збігу, взаємної відповідності за охопленням тем і проблем досліджень у цій царині також не спостерігалось. Відповідно, по-різному формувалася й наукова термінологія. У зв'язку з цим виникають деякі проблеми як у разі перекладів, так і в разі спроб ідентифікації праць за науковими напрямками вивчення майбутнього.

Але повернемося до того типу образу майбутнього, який називають передбаченням. У суспільному житті практично неможливо знайти об'єкти, функціонування яких давало б повну впевненість щодо підконтрольності усіх параметрів їхнього подальшого розвитку. Дати однозначний і точний прогноз поведінки соціальних систем неможливо. Як правило, в суспільстві функціують складні відкриті системи та системи, що саморозвиваються. Невизначеність навіть деяких параметрів системи, яку намагаються відобразити в образі майбутнього, спричиняється до певного рівня його непередбачуваності. Такі образи постають як контури з коливаннями деяких значень, як найбільш загальне висловлювання щодо майбутнього в некатегоричній або умовній формі. Наукові передбачення в суспільній царині з високим рівнем імовірності вдається розробити лише для деяких більш-менш чітко окреслених і певною мірою автономних процесів суспільного життя. Одним із них, наприклад, є демографічний процес. Хоча й він не захищений від появи непередбачуваних чинників, які можуть суттєво змінити раніш розраховані тенденції. Але в ті періоди, коли його перебіг триває без «чорних лебедів», його тренди у часі є доволі стійкими.

Наступним після передбачення за рівнем достовірності типом образу майбутнього є науковий прогноз. Він є більш наближеним до суспільної практики та являє собою прагматичне конструювання можливого майбутнього. Цим прогноз відрізняється від образів далекосяжного майбутнього — футурологічних, або наукових передбачень, які дають лише узагальнені контури уявного майбутнього. Останні завдяки своїй абстрактності є відкритими для конструювання безлічі можливих варіантів прийдешнього. Прогноз завжди стосується конкретних подій чи процесів, тому він постає як більш певне передбачення. Це головна риса, що відрізняє його від передбачення (Rescher, 1998; Пилипенко, Смакота, 2024).

Прогнози суспільних явищ окреслюють їхні межі та дають правдоподібний опис можливого явища. Вони конструюються не довільно, а за методологією та методиками наукового прогнозування. Створення образів майбутнього цього типу спирається на наукові теорії, закони та закономірності. На підставі їх перевіряють гіпотези, можливості появи певних явищ, подій та фактів, а також результати певних суспільних процесів.

До описаних вище типів образів майбутнього в дослідженнях про прийдешній час слід додати футурологічні образи. Вважається, що назву «футурологія»

як новий напрям передбачень запропонував у середині ХХ століття німецький соціолог Осип Флехтгайм (Flechthaim, 1945). Цей термін набув великого поширення в масовій свідомості й через те втратив свою однозначність. Тепер його вживають для позначення і строго наукових, і публіцистичних, популярних і навіть навколонукових праць, присвячених майбутнім суспільствам, появі нових технологій, різноманітним загрозам людству тощо. До футурології відносять і окремі наукових досліджень, в якому переважають праці щодо багатоваріантного майбутнього. В англійській літературі він дістав назву Futures studies. У вітчизняній науці такого напрямку як окремого не існує. У нас навіть не закріпився його однозначний відповідник. Його перекладають і як «дослідження майбутностей», і як «дослідження багатоваріантного майбутнього». А взагалі праці цього напрямку в нас зазвичай відносять до футурології. Слід сказати, що й на Заході залишаються актуальними проблеми переплетення, накладання один на одного близьких за змістом напрямів дослідження майбутнього та відсутності чіткої відмінності між поняттями передбачення, ф'ючерсів, футуристики, футурології тощо (Sardar, 2010).

Останніми роками напрям Futures studies розширився і включає такі теми досліджень, як усвідомлення соціальними суб'єктами майбутнього, види їхньої орієнтації на майбутнє, індивідуальна і суспільна далекоглядність та ставлення до неї, грамотність особистості та суспільства щодо майбутнього тощо. Але розмитість тематики та напрямів футурології, а також невизначеність меж Futures studies стали причинами того, що дехто з учених називає футурологію загальним рухом думки в напрямку осмислення майбутнього, а не наукою. Тому ранжувати за рівнем достовірності образи майбутнього, що виникають в цьому полі, поки що неможливо.

Отже, можна окреслити такий перелік типів образів майбутнього за рівнем достовірності: передбачення, передбачання, прогнози та, умовно, футурологічні моделі. Подібну структуру образів майбутнього пропонують і деякі зарубіжні автори (Guillan, 2014).

Іншим важливим критерієм впорядкування образів майбутнього є їхній зміст. За цим критерієм новозеландський вчений Джеймс Датор узагальнив безліч індивідуальних уявлень про можливе майбутнє і згрупував їх у чотири можливі типи образів: постійне зростання; колапс; дисципліноване суспільство і трансформація (Dator, 2014). Перший образ ґрунтується на впевненості, що наявні у природі та суспільстві впродовж останніх століть парадигми відтворення природних циклів, технологій та способів життя зберуться і в майбутньому. Тут відображається впевненість в існуванні наступності фундаментальних законів світу. Хоча в суспільстві та у природі також відбуваються зміни. Другу модель уявлень про майбутнє Дж. Датор визначає як колапс. Першою чергою це стосується розвитку процесів у суспільстві. В цьому разі увага концентрується на ризиках і небезпеках, які, врешті-решт, можуть призвести до краху суспільств. Третій тип образів майбутнього зосереджується навколо теми фундаментальних цінностей, які лежать у підґрунті людського способу життя, цивілізації. Передбачається, що певні релігійні, культурні та природні цінності мають залишатися найвищими цінностями, які мають бути збережені, залишатися непо-

рушними, незламними, заповідними. Саме їхнє існування вимагає обмежувального зростання певних напрямів життєдіяльності людини. Останній тип картин майбутнього — трансформаційний — будується на підвалинах тих докорінних змін у природному середовищі, що мимоволі утворилися під впливом людської діяльності (зміна клімату, вичерпання деяких природних ресурсів), а також якісних змін, що є наслідком цілеспрямованих креативних дій винахідників зі створення нанотехнологій, штучного інтелекту, робототехніки, транслюдей тощо, що вже сьогодні являє себе у суспільній реальності.

Образи майбутнього дуже складно уявити більш-менш конкретно, вважає Д. Датор, оскільки прийде буде новим у всіх своїх проявах: у характері розгортання явищ та подій, у принципах взаємодії та взаємозв'язків у суспільстві, у способах управління, у джерелах енергії тощо. Дослідник вважає, що домислити наслідки дії всієї сукупності принципових змін у суспільстві — «це все одно, що просити гусеницю уявити, якою вона буде, перетворюючись на метелика».

Можна погоджуватися або не погоджуватися із запропонованим Дж. Датом набором моделей уявлень про майбутнє — з кількістю їх та критеріями узагальнення, а також із певною категоричністю його тверджень щодо цієї схеми. Зокрема, він вважає, що «ці чотири зображення містять усі суцільні образи майбутнього» (Dator, 2014). Утім, важливо інше. Цей підхід до вивчення образів майбутнього надає можливість упорядкування хаотичної безлічі уявлень про прийде.

Уяви про майбутнє існують не лише як продукти наукового мислення, а й як продукти повсякденної практики, як елемент буденної свідомості. Для буденної свідомості дослідники запропонували навіть окремий термін — «уявне», щоб відрізнити його від наукового поняття «уяви» як результату наукової діяльності. Саме цю їхню роль докладно досліджено у праці Бенедикта Андерсона «Уявлені спільноти» (Андерсон, 2001). Соціальним образам уявного присвятив свою працю й Ч. Тейлор. Він зосередив свою увагу не на теоретичних конструкціях соціального майбутнього, а на образах, історіях, легендах, у формах яких пересічна людина уявляє своє соціальне оточення. Такого роду бачення він назвав уявним. Ці форми уявлень мають неабияке значення в суспільному житті, оскільки ними користується переважна більшість населення, тоді як уявами, що є науковими продуктами, на його думку, користуються лише невеликі групи фахівців. Крім того, і це можливо найважливіше, уявне є підґрунтям для спільних суспільних практик (Taylor, 2007). Проте поділ на уяви та уявне, на наукові та буденні уяви не можна вважати жорстким. Річ у тому, що наукові уяви є результатом дослідницьких зусиль і спочатку виконують роль інструментів у середовищі обмеженої групи спеціалістів. Проте із часом певна частка з них виходять за межі науки, потрапляють до масової свідомості та стають уявним.

Зрозуміло, що уявне можна віднайти та кваліфіковано інтерпретувати лише в процесі наукового емпіричного дослідження. Таке дослідження здійснили Сейдех Ахбар Каболі та Петрі Тапіо (Kaboli, Tapio, 2018). Їхньою метою було з'ясувати, яким бачиться майбутнє звичайним людям. Задля цього вчені прове-

ли методом якісного інтерв'ю дослідження уявлень майбутнього серед фінляндських студентів бакалаврату та магістратури, які були вихідцями із різних соціальних страт. У результаті аналізу отриманих даних вчені вирізнили чотири образи майбутнього, в яких відображаються емоційне ставлення та рівень розуміння майбутнього. Перший образ є суто негативним — «Холодне життя». Ті, хто бачить майбутнє таким, пояснюють це подальшим розвитком науково-технологічного прогресу, який породжує війни, насилля, злочинність, негативні зміни клімату тощо. Другий образ — «Страх і надія» — постає як поєднання вищезгаданих психологічних станів. Кліматична ситуація буде загрозливою, загостряться війни за ресурси, але є надія, що спільними зусиллями світове співтовариство знайде спосіб мирного співіснування, а новітні технології забезпечать збереження природи та клімату. Третій образ майбутнього — «Життя як шанс посвяти себе» — також об'єднує в собі позитивні та негативні явища. З одного боку, ще будуть існувати серйозні відмінності між розвиненими та нерозвиненими країнами, що пов'язане з нерівномірним освоєнням передових технологій. А з іншого — завдяки підйому інститутів громадянського суспільства і волонтерам, будуть діставати розв'язання соціальні та кліматичні проблеми. І нарешті, четвертий образ майбутнього — «Уявіть собі...!» — становить повний позитив. Всі проблеми будуть розв'язуватися: всі суперечності між людиною і природою буде усунуто, настане гармонія, будуть врегульовані міжетнічні, міжнаціональні та міжнародні конфлікти, завдяки успіхам науки й техніки буде досягнуто соціальної рівності.

Отже, підбиваючи підсумок розгляду образів майбутнього, можна зробити висновок, що вони є розумовими конструктами, які існують лише в нашій свідомості. Відображення їх можна представити у формі різноманітних проектностей. Завдяки цим моделям майбутнього соціальний суб'єкт вже сьогодні може вступати із прийдешнім в активну взаємодію. Виходячи зі своїх інтересів, суб'єкт починає дедалі більше переносити у майбутнє елементи можливого впливу на те, щоб корисні, позитивні, бажані для нього якості, стани, процеси реалізувалися, а небажані, шкідливі, негативні, загрозливі не проявилися. Разом з тим в образі майбутнього мають бути враховані умови та елементи, які мають об'єктивний, закономірний характер і прояв яких є неминучим, невідворотним і непереборним. Процес взаємодії суб'єкта з образом майбутнього має безперервний характер, що спричиняється до постійних змін образу майбутнього у суб'єкта. До цього слід додати, що науковий образ майбутнього, як правило, є складною мисленневою моделлю, що інтегрує в собі результати досліджень кількох наук, які відображають закономірності та тренди розвитку наявних суспільних і природних процесів, а також уяви нових явищ, що можуть з'явитися в майбутньому.

Образи далекого майбутнього

Щоб зрозуміти місце уяв та очікувань в образах майбутнього, необхідно узгодити два питання. Перше — слід з'ясувати, про які очікування йтиметься, оскільки ці соціально-психологічні явища є багатогранними у своїх проявах і в

межах різних ситуацій та відносин мають відмінний сутнісний смисл. Друге — образи майбутнього своєю чергою розрізняються між собою не лише мірою достовірності, змістом, про що йшлося вище, а й часовими та просторовими масштабами. Перше питання вже розглянуто нами у статті «Іпостасі феномену очікувань» (Шульга, 2023). Там було вирішено чотири типи очікувань: передінтенціональні, предметно-діяльнісні, комунікативно-рольові та фонові. Що ж стосується масштабності передбачень, то це питання залишається відкритим. Тому з нього й почнемо, щоб після його аналізу конкретно розглянути локалізацію очікувань в образах майбутнього.

В суспільній свідомості існують багатоманітні за часовим горизонтом образи майбутнього. Зважаючи на безмежність майбутнього, їхній темпоральний діапазон коливається від завтрашнього дня до часової нескінченності. Тому їх не можна строго деталізовано структурувати за критерієм часу. Узвичаєне масштабування образів майбутнього, як правило, зводиться до вкрай простої структури: образи далекого майбутнього і близького майбутнього.

Образи далекого і близького майбутнього є двома відмінними типами образів майбутнього і принципово різними мисленневими конструкціями. Вони будуються на різних теоретичних припущеннях. Почнемо з першого. Він будується на засадах повного розриву з теперішнім. Його концепція ґрунтується на вигаданій, умоглядній картині об'єктів і процесів, яка не спирається на досвід минулого і теперішній досвід. Можливість здійсненності цих уявних способів життя, суспільних порядків, технологій ніким не доведена, не може бути перевірена. Ніхто не може передбачити, якими будуть наслідки цих уявних соціальних явищ. Тому образам далекого майбутнього притаманна радикальна невизначеність, неоднозначність тлумачень, неясність можливостей, а отже, надвисока складність (Augustine, Soderstrom, Milner, Weber, 2019). Вони постають у надзвичайно віддалених часових горизонтах. Такі теоретичні конструкції сприяють розвитку і більш глибокому розумінню далекого майбутнього.

Важливо зазначити, що до наукових образів майбутнього можна віднести лише ті мисленневі продукти, які є результатом теоретичних операцій, що відповідають методологіям та методам науки, а не будь-які нагромадження фраз, розмитих смислів, суперечливих, бездоказових сценаріїв і наративів. Залежно від горизонту реалізації образу майбутнього він може бути мрійним і досяжним. Перші зазвичай знаходяться у просторі далекого майбутнього. Хоча й ті образи майбутнього, які розташовуються у межах терміну людського життя, можуть бути також недосяжними в тому разі, якщо їхній зміст наповнений нереалістичними елементами, художніми вигадками, казковими фантазіями. Крім того, ще однією особливістю образів майбутнього є те, що, на відміну від суцільних об'єктів, які можна перевірити, елементи образів далекого майбутнього залишаються умоглядними. Їхню ймовірність виникнення, можливість існування, несуперечливість і адекватність суспільній практиці не можна верифікувати, перевірити, проконтролювати.

Таким чином, наукові образи далекого майбутнього суттєво відрізняються від фантастики, хоча разом з тим вони, як і твори фантастики, побудовані на уявах, які поривають з минулим, із сьогоденням, з учорашнім і теперішнім до-

свідом. Утопії й фантастика є родючим полем, у якому виникають різноманітні уяви, що стають елементами наукових образів майбутнього. Вони сприяють виходу із замкненого простору повсякденної рутини, стереотипів та усталених звичок, допомагають набутти навичок креативного мислення.

Залежно від масштабу часового горизонту віддаленості наукового образу майбутнього в ньому домінують відображення тих чи тих психологічних і соціально-психологічних феноменів. Так, у далекосяжних образах майбутнього переважають уяви, фантазії, форми суспільних зв'язків, що не є адекватними сьогоdnішнім, і в цих картинах майже не знаходиться місця теперішнім об'єктам, процесам, соціальним взаємовідносинам, нормам, способам, правилам і шаблонам поведінки. У них прагнуть передати ритми, цикли, темпи макрочасу. Ці наукові образи утворюються завдяки стрибкам від сьогоdnення в прийдешнє, кардинальному розриву наступності засад способу життя, матриць технологій, порядків організації суспільства і є повністю уґрунтованими на вигаданих конструктах, що спираються лише на уяви. Однак ця система уяв та всі її елементи, як складові наукових образів, мають підпорядковуватися фундаментальним законам природи, людської моралі й дотримуватися базових людських цінностей. Відмінність даного типу образів від фантастики полягає ще й у тому, що вони мають бути побудовані на засадах наукової методології, на логіці теоретичних доказів.

Образи далекого прийдешнього, як правило, існують, у вигляді привабливих або відразливих картин, наративів, сценаріїв. Вони не передбачають прийняття рішень щодо їх здійснення. Їхньою метою не є залучення до конкретних суспільних стратегій. Далеке майбутнє не вимагає негайних дій і тим самим меншою мірою впливає на поведінку людей у теперішньому часі. Образи далекого майбутнього насамперед є утопіями, які надають форми, конкретності бажанням, хоча в дійсності вони дуже рідко реалізуються. Вони створюються заради розширення уяв щодо ще невідомих, але можливих суспільних світів, явищ, становлення бажаного способу життя, утворення певних подій, появи очікуваних соціальних процесів, існування логічно можливих, допустимих об'єктів. За їхніми часовими характеристиками їх можна віднести до об'єктів історичного часу, в яких проявляється певна закономірність: чим більш віддаленим є часовий горизонт образу, тим вищий рівень його невизначеності, тим вільнішим у прояві уяв є їхній творець.

Велика часова віддаленість та фундаментальна невизначеність образів далекого майбутнього частково пом'якшуються в разі створення не одного сценарію, а кількох варіантів образу. Але множинність можливих сценаріїв розгортання образу не означає їхньої рівноймовірності. Тому тут гостро постає проблема вибору. З метою підвищення рівня ймовірності тих передбачень, які вони представляють, намагаються знайти додаткові факти та аргументи, які б допомогли вибрати один з них — найбільш імовірний.

Отже, головним елементом образів далекого майбутнього є уяви. Як відомо, вони проявляються як здатність особистості умисно конструювати образи, уявлення, ідеї, які у її власному досвіді, як і взагалі в реальності, у такому вигляді, у таких смислах не зустрічалися, не спостерігалися, не переживалися. Хоча під-

валини цих людських здібностей імпліцитно вкорінені у пізнанні суб'єктом закономірності, світоглядні, ідейні та моральні цінності.

Уяви мають різний рівень усвідомленості, ясності. Часто-густо з'являються уяви типу сфумато — невизначені, затуманені, розпливчаті та розмиті й такі, що зливаються з фантазмами. Вони ще не можуть стати надійними дороговказами до майбутнього, вивіреними засобами побудови ще відсутніх об'єктів, але можуть виконувати важливу роль стабілізатора уявлень про майбутнє. На підставі їх потім з'являються глибоко опрацьовані уяви, які втілюють у собі креативний, оригінальний і досить переконливий зміст. Завдяки їм у проектуванні прийдешнього, як влучно сказав Г. Шакль, «порожнина майбутнього часу» може заповнюватися «лише продуктами уяв» (Shackle, 1979). Поява цих конструктів, що заповнюють вакуум майбутнього часу, дає змогу людям створювати в думках ідеальні моделі, оперувати абстрактними об'єктами, проводити розумові експерименти. В цих проектах відбувається репетиція майбутніх дій та подій в уяві. Як зазначав А. Шюц, «це напередсхоплення хоча і є конкретним..., але воно є утопією: тут ідеться про щось таке, чого ще не відбулося. У ньому постає передбачуваний сценарій неначе подія, яка обов'язково відбудеться. Хоча насправді ніхто не знає, чи станеться така подія чи ні» (Шюц, Лукман, 2004). Ця «немов би реальність» дозволяє суб'єкту, який створює образ далекого майбутнього, уявити себе в майбутньому стані. У такій мисленнєвій операції перенесення в майбутнє він створює певні сценарії та наративи, в яких буде взаємодіяти з уявними об'єктами та явищами, як із реальними речами.

Сценарії та наративи майбутнього створюються у вигляді змінюваних динамічних картин, що розгортаються за певною оповідальною схемою, елементи якої пов'язані єдиним смислом і логікою, а події відбуваються у певній часовій послідовності. Уявні сценарії майбутнього можуть бути бажаними, нейтральними або лячними, небезпечними. Чим конкретнішою буде уявна ситуація, тим достовірнішим виглядатиме майбутнє і зрозумілішими будуть можливі її наслідки. Конкретність та достовірність змісту образу роблять майбутнє більш правдоподібним, ніж просто фантазія (Augustine, Soderstrom, Milner, Weber, 2019).

Значення соціальних уяв у сучасному суспільному житті суттєво зросло. Вони й раніше помітно впливали на умонастрої та навіть на реальні події — як от різного роду суспільні рухи, в основі яких лежали легенди, релігійні відіння, ідеологічні ілюзії. Зі зростанням рівня освіти мас та зростанням її впливу на раціоналізацію суспільної свідомості в ній чимало соціальних уяв запозичуються із соціальних утопій та фантастики. На думку Р. Козелека, тепер саме утопічні погляди на суспільство стають джерелом масових уяв (Koselleck, 1995). Людину сьогодишнього світу образи далекого майбутнього найбільше вражають саме своєю незвичністю, несподіваністю, дивністю, екстраординарністю, парадоксальністю. Адже у віддалених у часі образах майбутнього важко створити таку модель суспільної системи, у якій можна передбачити хоча б деякі принципи співвідношення між підсистемами уявного нового суспільства, їхню соціальну вагу та значущість у цій системі, способи їхньої взаємодії, накреслити

якісь видатні події та передати особливості повсякденної рутини. Важко накреслити різношвидкісні та неоднорідні потоки соціального часу, запропонувати незбіжні темпи перебігу часу на різних рівнях соціальної системи, спробувати уявити можливий характер координації притаманного їм «соціального часу різних швидкостей», уявити сполучення часу особистості із часом суспільства тощо, а тим паче спрогнозувати появу в межах цього часового горизонту харизматичної особистості, здатної мобілізувати маси на соціальні перетворення. Цей недолік намагаються подолати за допомоги конструювання образів за зразком сценаріїв та наративів. Адже в них з'являється можливість хоча б пунктирно (і при цьому не імперативно) накреслити певні координаційні зв'язки між елементами образів, між різнорівневими потоками часу, уявити підвалини системи моральних цінностей.

У сучасному суспільстві соціальні уяви є не лише проявом спонтанної ініціативи особисті. Тепер їх продукує ціла «індустрія» теоретичного і прикладного суспільствознавства, тисячі фахівців якого розробляють їх у стінах спеціалізованих інституцій. Політики та експерти пропонують ідеологічні схеми й політичні доктрини, створюють медійні проекти й комп'ютерні ігри. Вони є тою «м'якою силою», яка переконує маси, що пропоноване майбутнє слід любити, своїми зусиллями його слід наближати й переносити з нього у сьогодення все, що можна перенести. Засоби масової інформації впроваджують ці ідеї в суспільну свідомість і сприяють тому, щоби, врешті-решт, окрема особистість сприймала їх як власні, як нею самою придумані.

Картини майбутнього, що належать до далеких часових горизонтів, лише умовно або опосередковано можуть бути елементом безпосередньої поточної реальної соціальної практики. Найчастіше це буває тоді, коли образи далекого майбутнього набувають форми ідеологічних проєктів. Як елементи ідеології, вони сприяють консолідації теперішнього суспільства з використанням привабливих або лячних картин прийдешнього. Крім того, вони можуть стати теоріями зміни чинного ладу, а то й способу життя, оскільки сприяють конструюванню картин майбутнього та критиці картин сьогодення. У випадку поширення у громадській думці згадані картини майбутнього виступають як соціальний чинник з доволі вагомим потенціалом. Однак можливість його повної реалізації дуже віддалена у часі. Тому й очікування сучасників щодо такого типу образів майбутнього є специфічними. Очікування на перспективу, довшу за людський вік, у психологічному плані переживаються як мрії та надії.

І разом з тим, образи далекого майбутнього залишаються чинниками поведінки соціальних суб'єктів у теперішньому часі. Вони виконують роль суспільних маяків, орієнтирів. Розглядаючи такий образ, як «немов би реальний», суспільство перевіряє правильність обраного шляху або можливі для нього загрози. Тут особливу роль відіграють вищі цінності та суспільні ідеали. Вони формують у людей мрії, надії та передінтенціональні очікування, за нашою типологією. Крім позитивних почуттів вони можуть породжувати тривогу і страхи. Наведені характеристики образів далекого майбутнього показують, що вони розширюють набір можливостей, що ускладнює процес формування очікувань

щодо них. Гіпотетична природа образів далекого майбутнього може підвищити рівень їхньої невизначеності, що може спровокувати спокусу відкинути віддалене майбутнє як несуттєву фантазію чи утопію.

Одночасно образи далекого майбутнього об'єднують суспільство і мобілізують його на подальший рух. Тому вони, як правило, мають сильне ідеологічне навантаження. Вони пропонують цілі суспільного розвитку на перспективу, слугують маяками на шляху розроблення стратегії соціуму, окремих його сфер, галузей, інститутів. У теперішньому часі ці образи стають ціннісним ядром суспільної свідомості, навколо якого об'єднується і зміцнюється суспільство. В них соціально-політичні ідеї, доктрини та навіть утопії трансформуються в довготривалі соціальні очікування. Звичайно, вони є продуктами конкретних суспільств у конкретний час. У самих образах майбутнього присутня нинішня соціальна реальність з її цінностями та проблемами. Тому мотиваторами вивчення далекого майбутнього є першою чергою і соціальні проблеми, суспільні виклики і, звісно, притаманний людині пізнавальний інтерес. За образом бажаного або небажаного майбутнього ховається вдовolenість або невдоволеність, сприйняття або несприйняття теперішнього суспільства.

Отже, в образах далекого майбутнього проблематизуються дві великі теми. Перша тема — як гіпотетично може виглядати майбутнє. Друга — коли відображені можливості майбутнього можуть наблизитися в часі, щоб суспільство почало орієнтуватися на них в діяльнісно-прагматичному плані.

Образи близького майбутнього

Конкретизація досить абстрактного і розмитого образу далекого майбутнього відбувається через перехід до образу близького майбутнього.

При цьому важливо зазначити, що цей перехід не означає лише скорочення часового горизонту, у якому ми розглядаємо образ близького майбутнього. Їхні відмінності є більш принциповими. Річ у тому, що ці два образи формуються на різних засадах.

Якщо головним принципом утворення образів близького майбутнього є наступність між сьогоденням і прийдешнім, то підставою образів далекого майбутнього є повний відрив від минулого. Зміст образів близького майбутнього щільно наповнюється конкретикою. В них дається опис того, як майбутнє виростає із теперішнього. Його наповнення здійснюється з використанням результатів прогнозування, розробленої стратегії досягнення бажаного стану, розрахунків, планування шляхів і способів досягнення цілей, аналізу адекватності їх дійсності та рівня ймовірності реалізації.

Конкретизовані образи майбутнього — прогнози, проекти, сценарії — включають в себе уявлення, очікування, наративи майбутнього.

Спираючись на них, соціальні суб'єкти розробляють стратегії, плани й порядки денні дій та поведінки. Кожна із цих проєктивностей здатна впливати на перебіг сьогоденішніх реальних дій, процесів, подій, а також формувати їх.

Близьке майбутнє конструюється головним чином у процесі наукового прогнозування. Це одна із принципових відмінностей образів близького майбут-

нього від образів далекого майбутнього. Нагадаємо, що образи далекого майбутнього проєктують як передбачення.

Наукові прогнози розробляють як конкретизований тип передбачення, який, по-перше, спирається на природні й суспільні закономірності, по-друге, використовує широкий спектр методів (екстраполяції, ймовірнісні методи, сценарні, експертні, математичні тощо). При цьому використовують характеристики всього доступного спектру чинників, що впливають на подальший розвиток об'єкта прогнозування: його якісні та кількісні показники, головні параметри. На підставі цих даних конструюють образ близького майбутнього у вигляді моделі, сценарію, наративу. В такий спосіб прогнозування зберігає часову безперервність, а майбутнє впливає із сьогодення і минулого досвіду. Але це не означає, що сучасні прогнози спираються лише на екстраполяцію повторюваних явищ і процесів. Вони також включають елементи можливості, присутні в процесах, що розвиваються і саморозвиваються, а отже, несуть у собі можливості ризиків і небезпек. Але загалом в образах близького майбутнього присутня висока ймовірність і навіть впевненість у їхньому здійсненні (Augustine, Soderstrom, Milner, Weber, 2019).

Насичений конкретикою образ близького майбутнього породжує у суб'єкта нове раціонально-емоційне ставлення до майбутнього. Цей образ наповнюється очікуваннями, надіями, впевненістю або побоюваннями й навіть страхом щодо прийдешнього. Головними ознаками цього типу образів стають питання ймовірності та можливості їхньої здійсненності та практичності (Beckert, 2013).

Дослідники пропонують різні шкали «далекоглядності» в образах майбутнього, тобто дистанції у часі між сьогоденням і моментом реалізації уявної картини майбутнього. Так, темпоральність, пов'язана з цими образами, певним чином впорядковується, поділяється на різні часові відтинки, хоча поки що не існує загальноприйнятих показників. Одні дослідники поділяють прогнози на п'ять рівнів: поточні (до 1 року), короткотермінові (до 5 років), середньотермінові (до 15 років), довгострокові (до 30 років) і наддовгострокові (більш як 30 років). Інші пропонують трирівневий поділ: коротко-, середньо-, і довготермінові. Короткотермінові прогнози охоплюють від кількох днів до кількох тижнів, середньострокові — від кількох місяців до року, довгострокові — від одного року до кількох років і навіть десятиліть. Можна наводити й інші відомі варіанти горизонтів прогнозів. Але в цьому немає сенсу. Очевидно, що горизонти прогнозування залежать від тієї сфери життя, щодо якої здійснюється конкретний прогноз. Єдине, на що слід звернути увагу, — це горизонти довготермінових або наддовготермінових прогнозів. Вони налічують по кілька десятків років. По суті, в них вже йдеться про образи далекого майбутнього. А до останніх неможливо застосувати ті самі методи прогнозування, що й для прогнозів на кілька років. Адже, як уже було підкреслено, образи далекого майбутнього формуються на інших засадах та за іншою логікою, ніж образи близького майбутнього.

Про таку відмінність свідчить те, що в них головним елементом є очікування. Хоча яви й тут продовжують відігравати важливу роль.

Перш ніж заглиблюватися в аналіз місця очікувань в образах близького майбутнього, доцільно нагадати про існування різних типів очікувань. Для далекого майбутнього очікування постають у стані мрій, надій, пасивного чекання. Тобто там переважають, за нашою типологією, передінтенціональні очікування. В образах же близького майбутнього очікування стають одним із провідних елементів процесу досягнення мети. Але тут уже йдеться не про передінтенціональний тип очікування, а про раціонально-діяльнісний.

Саме в цих очікуваннях присутня наступність. Як зазначає Р. Козелек, наголошуючи нерозривний зв'язок в очікуваннях теперішнього з майбутнім: «очікують вже сьогодні, це майбутнє теперішнього...». Далі вчений описує очікування як складне, комплексне явище. «Надія і страх, бажання і воля, тривоги, а також раціональний аналіз, чуттєве сприйняття і цікавість — все це входить до очікувань, конституюючи їх», — стверджує вчений (Koselleck, 1995).

Отже, раціонально-діяльнісні та комунікативно-рольові очікування присутні в тих типах образів майбутнього, де проектується конкретна соціальна діяльність. Останню ми розглядаємо не просто як таку, що веде до бажаної мети, а крізь призму прагматики. Тобто в таких проектах діяльності, в яких розглядається наявність у агентів сил і засобів для їх реалізації, а також можливі бар'єри, що можуть виникнути на шляху до досягнення кінцевого результату. Як зазначав А. Шюц, посилаючись на А. Бергсона, «дія постає як наш найвищий інтерес до адекватного сприйняття реальності та її вимог, а у мрії такий інтерес повністю відсутній» (Schutz, 1945).

Очікування розрізняються за ознакою ставлення до них агентів дій. Ті з них, що їх сприймають як те, що можна змінити, називають когнітивними очікуваннями. А другі очікування постають як щось незмінне, як такі, що за них міцно тримаються. Їх називають нормативними очікуваннями (Giacovelli, 2016). Ті когнітивні очікування, які у процесі спостережень показують однотипні результати та які стають соціально підтримуваними, набувають статусу нормативних. У психологічному плані вони набувають форми переконань. Саме в такому ключі розуміє соціальні очікування німецький соціолог Е. Віте (Witte, 2002). Він вбачає смисл очікувань у тому, що вони є переконаннями щодо здійснення, появи певних явищ, подій, процесів, станів. Вони постають і як наперед задані людині в її поточних практиках цілепокладання, і як віра та впевненість у тому, що в майбутньому буде так, як вони собі уявляють. Тобто очікування вмонтовані, втілені у процес нашої поведінки й діяльності як переконання.

Процес досягнення мети є динамічним явищем, що постійно змінюється у поточних відносинах і діях, в результаті несподіваних ситуацій, що виникають на цьому шляху, а також під впливом зміни обставин, в яких він розгортається. Кожне нове теперішнє стає новою нормальністю, яка потребує докорінного переосмислення способів досягнення мети, вимагає корекції самої мети, а отже, й очікувань. Шлях трансформації очікувань від точки відліку до реалізації мети проходить через пункти її корекції. Зміст очікувань у початковій точці шляху і в точці досягнення мети може суттєво різнитися. Якщо очікуване майбутнє, ставши теперішнім, руйнується докорінно, то ця подія провокує пошук нового рішення. Очікування, що не збуваються, суб'єкт сприймає як неприємні, нега-

тивні, дезорганізувальні факти. Проте вони несуть в собі й потенціал розвитку. Вони заставляють шукати помилки, що зумовили провал очікувань. У результаті формується нове очікування. Саме таким чином на зміну старому приходить нове, нерідко принципово нове очікування. На руїнах очікувань, що не справдилися, з'являється новий досвід, а практика робить новий крок уперед.

Раніше соціальні очікування пояснювали переважно чинниками, що несли на собі «тінь минулого»: соціальні структури, класи, сім'я, габітус, норми тощо. Вони пролонговувалися, екстраполювалися в майбутнє. Однак динаміка соціального життя дедалі більше ставила під сумнів досвід минулого як єдине джерело, яке має наповнювати майбутнє. Радикальна інаковість теперішнього порівняно з минулим переконувала, що майбутнє ще більше відрізнитиметься від теперішнього, ніж теперішнє від минулого. Майбутнє, для якого невизначеність є однією із головних характеристик, дає підстави у процесі формування очікувань активніше залучати багаті уяви. За такого підходу чинники очікувань почали розглядати більш широко. Тепер в очікуваннях вагомішу роль стали відігравати уяви, в яких можна вільно відхилитися від того, що можна очікувати, якщо орієнтуватися на сьогоднішні тенденції, а також дотримуватися чинних норм та цінностей. Тобто в невизначеності стали вбачати не лише ризики, які слід зменшувати, а й широкі можливості для конструювання креативних уявлень, спрямованих на будь-які зміни в майбутньому.

Висновки

Отже, як ми переконалися, образи далекого і ближнього майбутнього суттєво відрізняються. Далеке майбутнє описують в абстрактних термінах, воно є психологічно більш віддаленим. Звичайно до нього не висувають вимоги здійсненності. Навпаки, чим більш віддаленим є майбутнє, про яке йдеться, тим більше в ньому поцінують бажаність приходу. Між образом далекого майбутнього і картиною теперішнього проходить розпадина, що відриває майбутнє від сьогоднішніх норм, умовностей, переконань. Оскільки образи далекого майбутнього насичені уявами, гіпотезами й навіть утопіями, то аби відрізнити їх від фантазій, дослідники вводять поняття «немов реальність». образи далекого майбутнього люди необхідно сприймають «як неначе» реальність, щоб відчутти себе в майбутньому стані й зорієнтувати свої дії на це майбутнє або ж навпаки — не допустити такого майбутнього.

Таким чином, можна зробити висновок, що образи далекого майбутнього породжують у нині суцільних суб'єктів ті очікування, що, за нашою типологізацією, належать до очікувань передінтенціонального типу. В теперішньому часі вони радше виконують емоційну роль, ніж несуть конструктивно-практичне навантаження у процесах суспільної активності та соціальної діяльності, хоча здатні консолідувати суспільство навколо далекої мрії. В цих образах головну роль відіграють уяви. Саме завдяки їм конструюються такі, що не існують і не існували в минулому, явища, події, сценарії.

Ближнє майбутнє постає більш насиченим конкретикою, його образи є більш деталізованими та пізнаваними. Воно знаходиться на такій часовій від-

стані від сьогодення, коли люди можуть оцінювати рівень його здійсненності в межах свого життя, спираючись на особистий досвід, а тому його сприймають як психологічно більш близьке. Його контури окреслюються за допомоги розрахунків щодо розширення та екстраполяції теперішнього. Щодо нього люди вибудовують різноманітні очікування, що входять у плани їхньої життєдіяльності.

В образах недалекого майбутнього найбільше представлені сьогоденні реалії, екстрапольовані на певний відтинок часу вперед. Разом з тим в них широко представлені бажання, уяви, очікування, ризики або страхи, що стосуються найближчого, але до кінця не усвідомленого майбутнього.

Отже, ці два типи образів відрізняються як уявленнями про майбутнє, так гіпотетичними діями в ньому. В образі далекого майбутнього головну роль відіграють уяви. Саме вони становлять сутність цих образів. В образах же близького майбутнього головне смислове навантаження лежить на очікуваннях.

Джерела / References

- Ahvenharjua, S., Minkkinena, M., Lalotb, F. (2018). The five dimensions of futures consciousness. *Futures*, 104, 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.06.010>
- Anguera, C., Santisteban, A. (2016). Images of the future: perspectives of students from Barcelona. *Journal of Futures Studies*, 21(1), 1–18. [https://doi.org/10.6531/JFS.2016.21\(1\).A1](https://doi.org/10.6531/JFS.2016.21(1).A1)
- Anderson, B. (2001). *Imagined Communities*. [In Ukrainian]. Kyiv: КРИТИКА. [Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти*. Київ: КРИТИКА.]
- Appadurai, A., Marco, A., Sassatelli, R. (2013). The future as cultural fact: Essays on the global condition. *Rassegna Italiana di Sociologia*, 54(4), 651–673. <https://doi.org/10.1423/76023>
- Augustine, G., Soderstrom, S., Milner, D., Weber, K. (2019). Constructing a distant future: Imaginaries in geoenvironment. *Academy of Management Journal*. 62, 6, <https://doi.org/10.5465/amj.2018.0059>
- Baumeister, R.F., Hofmann, W., Summerville, A., Reiss, P.T., Vohs, K.D. (2020). Everyday Thoughts about the past, present, and future: Experience sampling studies of mental time travel. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 46 (12), 1631–1648, <https://doi.org/10.1177/0146167220908411>
- Bazzani, G. (2022). Futures in action: Expectations, imaginaries and narratives of the future. *Sociology*, 57, 2. <https://doi.org/10.1177/00380385221138010>
- Beckert, J. (2013). Imagined futures: Fictional expectations in the economy. *Theory and Society*, 42(3), 219–240. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/43694686>
- Berger, P.L., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. Penguin Books.
- Bertilsson, M. (2002). The rebirth of nature: implications for the category social. [In Russian]. *Sotsiologicheskie Issledovania*, 9, 130. [=Бертильссон, М. (2002). Второе рождение природы: последствия для категории социальное. *Социологические исследования*, 9, 130.]
- Braudel, F. (1994). *A History of Civilizations*. Viking Adult.
- Brown, N., Michael, M. (2003). A Sociology of expectations: Retrospecting prospects and prospecting retrospects. *Technology Analysis and Strategic Management*, 15(1), 3–18. <https://doi.org/10.1080/0953732032000046024>
- Bootz, J.-P. (2010). Strategic foresight and organizational learning: A survey and critical analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 77(9), 1588–1594; <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2010.06.015>
- Criticism of the Concept of Sustainable Development*. Retrieved from: http://planetaryproject.com/planet_project/critical/
- Crow, G., McKie, L., Scott, J. (2023). Historical Perspectives on British Sociology's Future: An Interview with John Scott. *Sociology*, 57, 2. <https://doi.org/10.1177/00380385221107490>

- Cruz, F. (2024). *Comment: The failure of the sustainable development goals*. Retrieved from: <https://www.globalsociety.earth/post/comment-the-failure-of-the-sustainable-development-goals>
- Dator, J. (2014). Four images of the future. *Set: Research Information for Teachers*, 1, 61–63. <https://doi.org/10.18296/set.0319>
- Delanty, G. (2021). Futures of sustainability: Perspectives on social imaginaries and social transformation. A comment on Frank Adloff and Sighard Neckel's research program. *Social Science Information*, 60(2), 285–294. <https://doi.org/10.1177/0539018421999562>
- Flechtheim, O.K. (1945). Teaching the future. *Journal for Higher Education*, 16(9), pp. 460–465.
- Giacovelli, S. (2016). Changing markets, expected expectations and Popitz's objection. *Przegląd Socjologiczny / Sociological Review*, 65(4), 79.
- Giesen, B. (2004). Noncontemporaneity, asynchronicity and divided memories. *Time & Society*, 13, 1. <https://doi.org/10.1177/0961463X04040741>
- Glushchenko, V., Korotyayeva, I., Roman, V., Rudenko, M. (2024). The Sapir-Whorf hypothesis and the principle of linguistic relativity (linguohistoriographic aspect). [In Ukrainian]. *Language*, 41, 5–12. [=Глущенко, В., Коротяєва, І., Роман, В., Руденко, М. (2024). Гіпотеза Сепіра-Уорфа і принцип лінгвістичної відносності (лінгвоісторіографічний аспект). *Мова*, 41, 5–12.] <https://doi.org/10.18524/2307-4558.2024.41.311204>
- Guillan, A. (2014). Epistemological limits to scientific prediction: The problem of uncertainty. *Open Journal of Philosophy*, 4, 510–517. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.4236/ojpp.2014.44053>
- Gurvitch, G. (1964). *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht–Holland: D.Reidel Publishing company.
- Haaranen, L., Tapio, P. (2015). Economic growth as phenomenon, institution and ideology: A qualitative content analysis of the 21st century growth critique. *Journal of Cleaner Production*, 112(4), 3492–3503. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.10.024>
- Habermas, J. (1987). *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hajikazemia, S., Ekambarama, A., Andersenb, B., Zidaneb, Y. (2016). The Black Swan – knowing the unknown in projects. *Social and Behavioral Sciences*, 226, 184–192. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.06.178>
- Humboldt, W. (1999). *On Language. On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species*. Cambridge University Press.
- Khalili, M. (2023). Reality as Persistence and Resistance. *Perspectives on Science*. 32, 2, 1–46, DOI:10.1162/posc_a_00604
- Kaboli, S.A., Tapio, P. (2018). How late-modern nomads imagine tomorrow? A Causal Layered Analysis practice to explore the images of the future of young adults. *Futures*, 96. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2017.11.004>
- Kebuladze, V. (2004). «Structures of the life-world» at the intersection of transcendental phenomenology and phenomenological sociology. [In Ukrainian]. In: A. Shyuts, T. Lukman, *Structures of the life-world*, pp. 540–547. Kyiv: Ukrainskyi Tsentri Dukhovnoi Kultury. [=Кебуладзе, В. (2004). «Структури життєсвіту» на перетині трансцендентальної феноменології та феноменологічної соціології. В кн.: Шюц А., Лукман Т. *Структури життєсвіту*, сс. 540–547. Київ: Український Центр духовної культури.] Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shultz_Alfred/Struktury_zhyttiesvitu.pdf
- Koselleck, R. (1985). *Futures past: on the semantics of historical time* / Transl. by K. Tribe. Cambridge, MA: MIT Press. Retrieved from: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Futures-Past.-On-the-Semantics-of-historical-time-by-Reinhart-Koselleck.pdf>
- Koselleck, R. (1995). „Erfahrungsraum“ und „Erwartungshorizont“ – zwei historische Kategorien. In: R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp.
- Lalot, F., Ahvenharju, S., Uusitalo, O. (2024). Green dreams are made of this: Futures consciousness and proenvironmental engagement. *British Journal of Social Psychology*, 64(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/bjso.12799>

- Liatoshynskiy, B. (1996). Letter to V. Poliovoi, January 23, 1965. In: *Letters of B. Liatoshynskiy to V. Poliovoi*. [In Ukrainian]. *Музика*, 1, 24. [=Лятошинський, Б. (1996). Лист В. Польовому 23 січня 1965. У: *Листи Б. Лятошинського до В. Польового. Музика*, 1, 24.]
- Miller, R. (2007). Futures literacy: A hybrid strategic scenario method. *Futures*, 39, 341–362. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2006.12.001>
- Livingstone, D.W., Lake, D.G. (1977). Preferred images of the future. *Journal of Education*, 12(001), 95–110. Retrieved from: <https://mje.mcgill.ca/article/view/7130/5069>
- Morgan, D.R. (2002). Images of the future: A historical perspective. *Futures*, 34(9), 883–893. [https://doi.org/10.1016/S0016-3287\(02\)00007-1](https://doi.org/10.1016/S0016-3287(02)00007-1)
- Polak, F.L. (1961). *The Image of the Future: Enlightening the Past, Orienting the Present, Forecasting the Future*. Vol. 1: *The Promised Land, Source of Living Culture*; Vol. 2: *Iconoclasm of the Images of the Future, Demolition of Culture* (pp. 456; 376). New York: Oceana Publications under the auspices of the Council of Europe.
- Ovsianiko-Kulikovskiy, D.N. (1909). Horizons of the future and facets of the past. [In Russian]. In: *Collected Works*. Vol. 6. *Psychology of Thought and Feeling. Artistic Creativity. Fundamentals of Vedaism*, (pp. 153–170). St. Petersburg: Obshchestvennaia Polza; Prometei. [=Овсянко-Куликовський, Д.Н. (1909). Горизонти майбутнього і грани прошлого. *Собрание сочинений. Т.6. Психология мысли и чувства. Художественное творчество. Основы ведаизма* (с.с. 153–170). СПб.: Общественная польза; Прометей.]
- Pylypenko, V., Smakota, V. (2024). Sociological forecasting: features of study and nowadays problems. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 163–177. [=Пилипенко, В., Смакота, В. (2024). Соціологічне прогнозування: особливості вивчення та проблеми сьогодення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 163–177.]
- Rescher, N. (1998). *Predicting the future: an introduction to the theory of forecasting*. State University of New York Press. Retrieved from: <https://archive.org/details/predictingfuture0000resc/page/n1/mode/2up>
- Rubin, A. (1998). Giving Images a Chance: Images of the Future as a Tool for Sociology. *American Behavioral Scientist*, 42(3), 93–94. <https://doi.org/10.1177/0002764298042003021>
- Saint Augustine (1999). *Confession*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy, 1999. [=Святий Августин. *Сповідь*. Київ: Основи, 1999.] https://shron1.chtyvo.org.ua/Augustinus_Aurelius/Spovid.pdf?PHPSESSID=koor50ibofjmlrdor2v9tj93k72
- Sande, Ö. (1972). Future consciousness. *Journal of Peace Research*, 9(3), 271–278. <https://doi.org/10.1177/002234337200900307>
- Sardar, Z. (2010). The Namesake: futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight – what's in a name? *Futures*. 42(3), 177–184. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2009.11.001>
- Shackle, G.L.S. (1979). *Imagination and the Nature of Choice*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Retrieved from: <https://archive.org/details/imaginatonnatur0000shac>
- Shulga, M. (2023). Faces of the phenomenon of expectations. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 28–64. [=Шульга, М. (2023). Іпостасі феномену очікувань. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 28–64.] <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.028>
- Seligman, M.E., Railton, P., Baumeister, R.F., Sripada, C. (2016). *Homo prospectus*. Oxford University Press.
- Schutz, A. (1945). On multiple realities. *Philosophy and Phenomenological Research*, 4, 539.
- Schutz, A., Lukman, T. (2004). *Structures of the Lifeworld*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainskyi Tsentri Dukhovnoi Kultury. [=Шюц, А., Лукман, Т. (2004). *Структури життєсвіту*. Київ: Український Центр духовної культури.]
- Sorokin, P., Merton, R. (1990). Social time: A methodological and functional analysis. *The Sociology of Time* / Ed. by J. Hassard. New York: St. Martin's Press.
- Swain, R. (2017). A critical analysis of the sustainable development goals. In: *Handbook of Sustainability Science and Research* (pp. 341–355). https://doi.org/10.1007/978-3-319-63007-6_20
- Taleb, N.N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbably*. Random House Publishing Group.

Taylor, Ch.A. (2007). *Secular Age*. Cambridge, MA; London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Torre, R.R. (2007). Time's Social Metaphors. *Time & Society*, 16(2–3), 157–187.

Tutton, R. (2022). The sociology of futurelessness. *Sociology*, 57, 2, pp. 263–278. <https://doi.org/10.1177/00380385221122420>

Urry, J. (2007). *Mobilities*. Polity.

Werther, G. (2013). When Black Swans aren't: On better recognition, assessment, and forecasting of large scale, large impact, and rare event change. *Risk Management and Insurance Review*, 16(1), 1–23. <https://doi.org/10.1111/rmir.12000>

Witte, E.H. (2002). Erwartung. In: G. Endrueit, G. Trommsdorff (Eds.), *Wörterbuch der Soziologie*. UVK Verlag. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/270876534_Worterbuch_der_Soziologie

Wucker, M. (2016). *The Gray Rhino: How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. St. Martin's Press.

Zang, Sh., Sun, M., Wang, Q., Wang, H., Tian, Sh. (2024). Windows of opportunity, strategic cognition and enterprise digital transformation. *Chinese Management Studies*. <https://doi.org/10.1108/CMS-09-2023-0489>

Отримано / Received 05.12.2024

МИКОЛА ШУЛЬГА

Уяви та очікування в образах майбутнього

Без розуміння того, що таке час, які його види вирізняють, не можна розібратися в наших очікуваннях щодо майбутнього. Тому першою чергою у статті йдеться про час як специфічне явище, про уявлення про майбутній час, а також розглядаються особливості майбутнього соціального часу, зокрема майбутнього в майбутньому, майбутнього в сьогоденні та майбутнього в минулому. Уявлення того, що буде попереду, набувають форм образів майбутнього. Проаналізовано, які бувають образи майбутнього за рівнем достовірності, за узагальненим змістом можливих подій, за часовим горизонтом. Розглянуто принципові відмінності між образами далекого та близького майбутнього. Показано, що головними елементами образів далекого майбутнього є уяви, а образів близького майбутнього — очікування.

Ключові слова: час, соціальний час, майбутнє, образи майбутнього, сценарії, наративи, передбачення, прогнози, досвід, очікування, уяви

MYKOLA SHULGA

Imaginations and expectations in images of the future

Without understanding what time is, what its types are, it is impossible to understand our expectations about the future. Therefore, first of all, the article considers time as a specific phenomenon, discusses the idea of the future time, and also examines the features of future social time, in particular the future in the future, the future in the present and the future in the past. The ideas of what will be ahead take the form of images of the future. It is analyzed what images of the future are by the level of reliability, by the generalized content of possible events, by the time horizon. The fundamental differences between images of the distant and near future are considered. It is shown that the main elements of images of the distant future are imaginations, and images of the near future are expectations.

Keywords: time, social time, future, images of the future, scenarios, narratives, predictions, forecasts, experience, expectations, imaginations